

FIELD SURVEY AND MATERIALS

Stanisław Wilk (Jelenia Góra)

GRAVES OF THE LUBLIN-VOLHYNIAN CULTURE AT SITE 2 IN KSIĄŻNICE, DISTRICT OF BUSKO ZDRÓJ 2001/2002, 2003 EXPLORATION SEASONS

INTRODUCTION

Site 2 in Książnice (district of Busko Zdrój, the Świętokrzyskie province; Site 100 in the 95-67 section of the Archeological Picture of Poland, APP) is situated at the eastern end of the Pińczów ridge in the Nida Basin. The site lies on the summit of a local elevation (maximum height: 200.3 m above sea level) in the northern part of the village, which is washed by a small flow from the west (Fig. 1). The area is characterized by loess soil with thickness ranging from 30 to 80 cm.

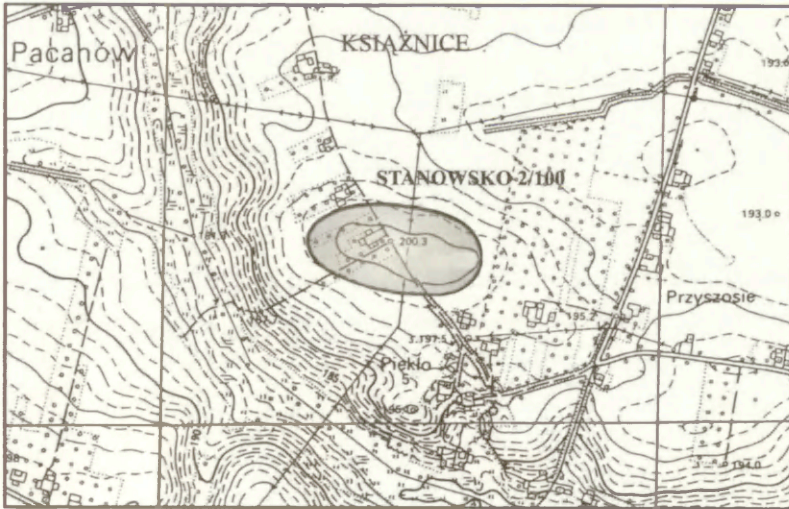

Fig. 1. Location of site 2 at Książnice, Pacanów commune
Ryc. 1. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Lokalizacja stanowiska

The site was discovered by L. Gajewski and J. Machnik during surface exploration in 1955 (Machnik 1957, 159), when the surface yielded a considerable amount of early medieval and medieval pottery fragments. In spring 1993, elements of Neolithic and prehistoric pottery were found by A. Matoga and B. Matoga during their APP research in the 95–67 section (Matoga, Matoga 1993).

Rescue excavations, headed by S. Wilk, which led to the discovery of a cemetery representing the Lublin-Volhynian culture (henceforth: LVC) in Książnice were organized in November 2001 and February 2002 as part of broadly conceived research carried out along future routes of the Telekomunikacja Polska fiber-optic cables in the Pacanów commune. The I/2001/2002 excavation unit, covering the area of approx. 92 sq. m (46 x 2 m), stretched along the local paved road linking the Cracow–Sandomierz highway with the village of Książnice. The first features appeared at the depth of approx. 20–40 cm, after removal of the humus cover. Artifacts collected from the surface and from the layer of arable land suggested the Neolithic origin of the site. In 2001/2002, the excavators uncovered three sepulchral features representing the LVC, settlement features (storage pits) of the Funnel Beaker culture (henceforth: FBC), a hearth pit of the Corded Ware culture (henceforth: CWC) and a multiple niche grave with rich inventory, representing the Złota culture (henceforth: ZC; Gliński *et al.* 2003, 263–266).

The excavations were resumed in summer 2003 as a planned exploration of the cemetery and settlement from the Neolithic period, which was made possible with the support of the Regional Department of Conservation Service in Kielce and with a grant awarded by the district authorities in Busko Zdrój. The exploration, encompassing the area of 97 sq m, resulted in the discovery of a LVC pit grave (Feature 4/2003), two graves of the Cracow-Sandomierz group of CWC (a flat pit grave and a niche grave), a CWC niche with no traces of burial, two FBC storage pits and a large oval feature dated to the early Mierzanowice phase of the Mierzanowice culture (henceforth: MC), its fill containing vestiges of religious observances (sacrifice pit?) (Fig. 2).

MATERIALS

1. Description of the features

LVC Grave 1 (Feature 1/2002): uncovered in the central part of the I/2001 excavation unit, it was a rectangular pit, 200 x 80 cm, oriented along the N–S axis, its north side was damaged by modern drainage earthwork. The fill of this shallow pit consisted of dark brown humus, with very small fragments of human bones which did not provide sufficient basis for anthropological analyses or reconstruction of the position of the body in the grave (Fig. 3A, Fig. 9). Inventory: three clay vessels, preserved almost in their entirety, found in the south-eastern part of the feature. Vessel 1 (Ks-c/1/1/01, Fig. 3C1): a pear-shaped amphora with a relatively broad and well defined bottom, globular lower part of the belly, and shoulders tapering gently toward the mouth and turning into a short neck; the vessel

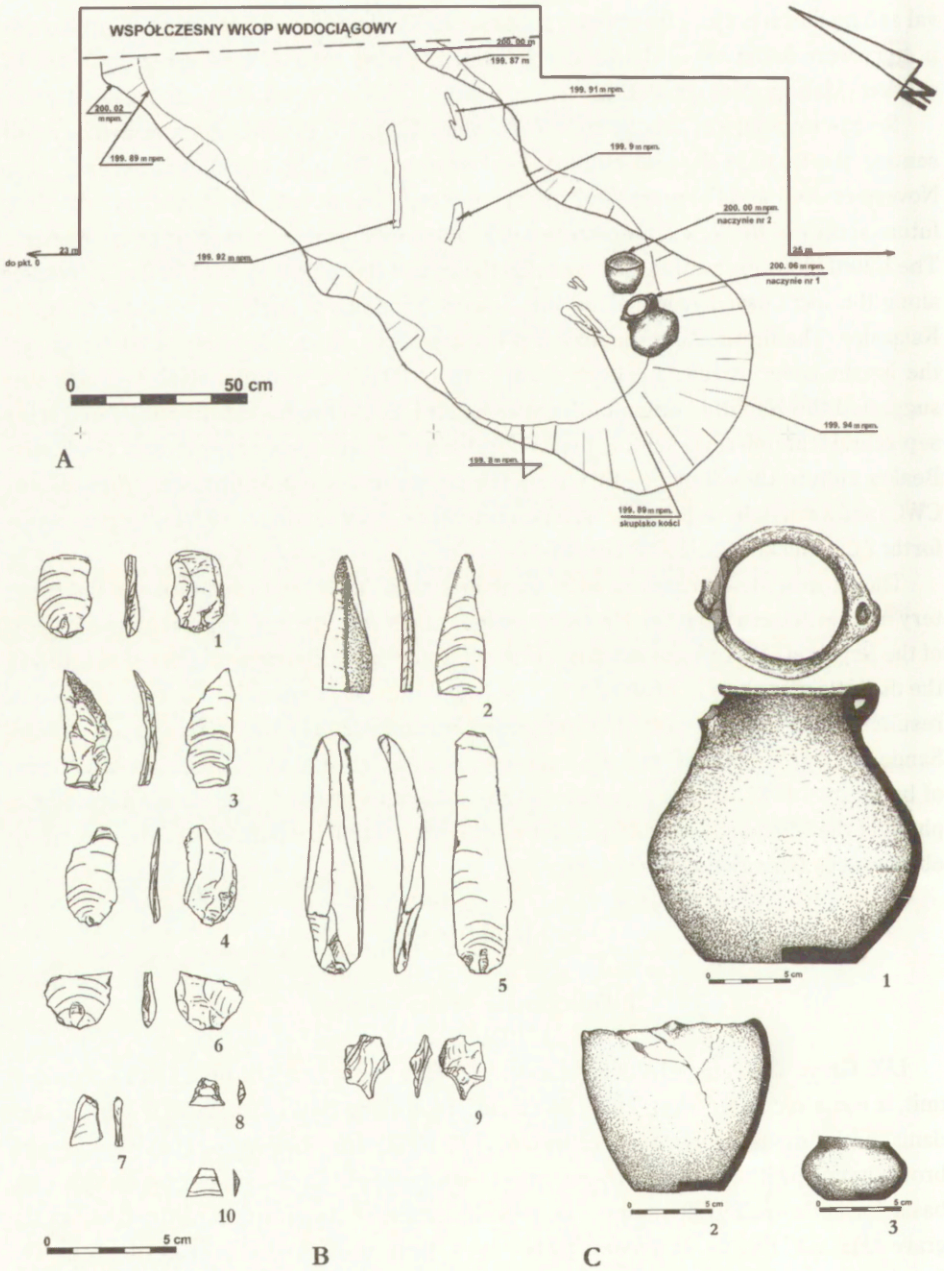

Fig. 3. Książnice, Pacanów commune, site 2. Plan and furnishing of L-VC grave 1
 Ryc. 3. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Plan i wyposażenie grobu 1 KLV

is distinguished by its mouth turned slightly outwards and two small handles (one preserved intact, the other surviving only in fragments) jutting a little over the rim, their upper sides ornamented with finger impressions. Vessel 2 (Ks-c/2/1/01, Fig. 3C2): a tall flowerpot-shaped beaker with an even, partly faceted mouth leaning slightly inwards, the rim ornamented with four symmetrically placed small conical knobs (projections). Vessel 4 (Ks-c/3/1/01, Fig. 3C 3): a small cup, found inside vessel 1, with relatively thick walls and truncated mouth, its inner walls covered with tarry residue.

Apart from the ceramic vessels, the grave contained 10 flint artifacts, namely two trapeziums (Fig. 3B8, 10), two pseudo-blades (Fig. 3B1, 4), three flakes (Fig. 3B6, 7, 9), two blades (Fig. 3B3, 5) and a fragment of a blade (Fig. 3B2), all made of chocolate flint.

LVC Grave 2 (Feature 9a/2002): uncovered in the south-eastern part of the 1/2001/2002 excavation unit during exploration of the previously inventoried ZC niche grave. Its roof section, 185 x 105 cm, appeared at the depth of approx. 40 cm as a fragment of a rectangular pit damaged at its southern side by the niche grave of the ZC. At the depth of approx. 50–80 cm, the excavators found remains of a body which, as it turned out, had fallen into the niche of the ZC grave constructed below (bones of the shin and feet were situated approx. 30 cm higher, outside the ZC niche). The well preserved skeleton of an *Infans II* child (11–12 years old) lay in a contracted position on its left side, the skull pointing south and facing west (Fig. 4A, Fig. 5). Inventory: three small clay vessels deposited near the rib cage (Fig. 10). Vessel 1 (Ks-c/1/9a/02, fig. 4B1): a pear-shaped wide-mouthed amphora with a squat belly, poorly defined bottom and two small handles jutting over the rim. Vessel 2 (Ks-c/2/9a/02, Fig. 4B2): a small pear-shaped cup with a poorly defined bottom, decorated with four small knobs placed at the maximum girth of the belly. Vessel 3 (Ks-c/3/9a/02, Fig. 4B3): a partially preserved wide-mouthed pot-like vessel with an S-shaped profile, even grooved mouth and two small tape-like handles jutting over the rim. The western section of the upper layer of Feature 9/2002 (above LVC Grave 2) yielded a pear-shaped cup preserved in fragments, with badly damaged surfaces, bulbous belly and short, slightly flaring neck. While the vessel undoubtedly belongs to the LVC, it cannot confidently be rated among the inventory of LVC Grave 2. The skeleton was also accompanied by 3 copper artifacts: a necklace (propped against the base of the skull from the east; Fig. 10) made from a single coil of a copper wire (Ks-m/2/9a/02, Fig. 4C3), roughly circular in shape, with overlapping ends, weight: 17.4 g (Fig. 11:1); a round armlet (found under the skull) made from a single coil of a copper wire, with overlapping ends (Ks-m/3/9a/02, Fig. 4C2), weight: 13.01 g (Fig. 11:2); and a unique open bracelet (found on the right forearm bone, Fig. 11:3–5) made from copper plate (Ks-m/1/9a/02, Fig. 4C1), tapering at one end and cut off perpendicularly at the other, weight: 14.9 g. The bracelet is decorated with two rows of hollows made with a punch along the edges; at the tapering side, there is a small circular hole (perhaps needed to fasten the ornament). The inventory of Grave 2 also included flint artifacts, namely three chocolate flint tools: a splinter (Fig. 4D5), a fragment of a microblade (Fig. 4D3), and an end-scraper, its lateral edge glossed along both sides and formed with the trough-shaped retouch (fig. 4D1); moreover, a dihedral angled burin

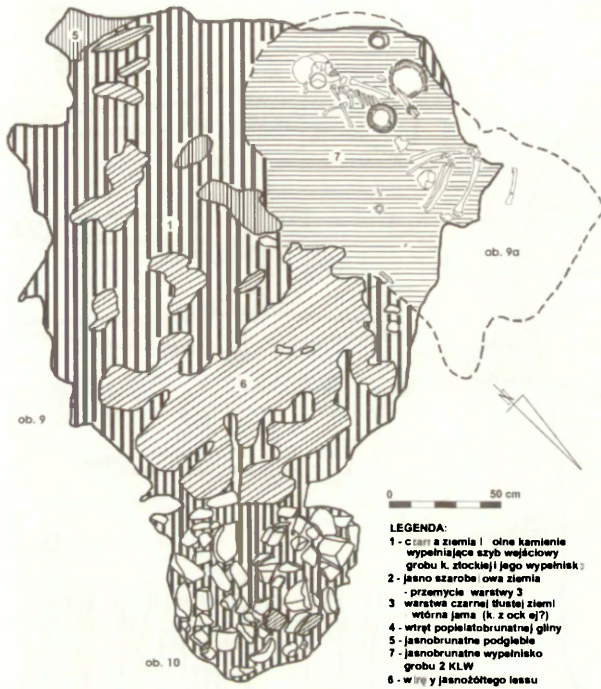

Fig. 5. Książnice, Pacanów commune, site 2. Plan of features 9 and 9a/2002; depth 80 cm
Ryc. 5. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Plan obiektów 9 i 9a/2002, gł. 80 cm

made of Volhynian flint (Fig. 4D4) and a Świeciechów flint blade with partial traces of core preparation (Fig. 4D2). The latter tool cannot be ranked among the grave goods of Feature 2 with any certainty, because the blade lay in the area where the LVC inventory had mixed with the material from the ZC niche grave.

LVC Grave 3 (Feature 8/2002): situated approx. 4 m north-west of LVC Grave 2, this shallow pit, damaged by feature 7/2002 (the CWC hearth) from the south-west, had an elongated kidney-shaped outline, 230 x 115 cm, oriented along the NW-SE axis, and was filled with dark brown soil. Clusters located in the central and north-eastern parts of the feature contained fragments of animal bones; in the south-western part, human bones of a metacarpus and phalanges surrounded a copper shaft-hole axe (Fig. 6A, Fig. 12). Inventory: Vessel 1 (Ks-c/1/8/02, Fig. 6B; deposited in the south-eastern part of the grave pit): a wide-mouthed vessel with a double-cone profile, the maximum girth of the belly placed at half height of the vessel, and two small handles jutting slightly over the rim; its walls are decorated with irregular rectangles in white oily paint, originally forming a checkered pattern; the belly is ornamented with a double knob (the opposite side shows only a negative of the second one). The copper shaft-hole axe (found at the south-western edge of grave 3, that is, in the destroyed part of the feature, Fig. 13) – length: 165 mm, maximum width: 26 mm, diameter of the shaft-hole: 16–17 mm; weight: 190 g – has a slim thinned arc-like cutting edge which flares at the end, a large, almost spherical protuberance covering the handle, and slightly flattened butt elongated into a bluntly ended spike (Fig. 6C, Fig. 14). The

Fig. 8. Książnice, Pacanów commune, site 2. Flint artefacts from feature 2/2001

Ryc. 8. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Wyroby krzemienne z obiektu 2/2001

Flint inventory of Grave 3 consists of four artifacts made of chocolate flint: three long blades, two of them with microretouched lateral edges (Fig. 6D1, 3) and one with a microretouched tip (Fig. 6D2); and a flake with a microretouched edge (Fig. 6D4).

LVC Grave 4 (feature 9/2003): uncovered within the annex C' and the quarter D of the 1/2003 excavation unit at the depth of 25–35 cm, the feature, 203 x 110 cm, was a regularly rectangular shallow pit oriented along the N–S axis, filled with grayish-brown humus (younger features uncovered at Site 2 in Książnice were much darker in color) (Fig. 7A, Fig. 15). From the north, the feature had slightly been damaged by a younger pit of undetermined provenance (feature 10/2003). A complete skeleton of a *Maturus* male lay in a contracted position on its right side, the skull pointing south and facing east. The northern (damaged) part of the pit contained a single animal bone. Inventory: three clay vessels deposited in the eastern and south-eastern parts of the feature, on a level with the skull and pelvis. Vessel 1 (Ks-c/1/9/03, Fig. 7C1): wide-mouthed vessel resembling an amphora, with two horn-like knobs at the maximum girth of the belly (the mouth had not been preserved), the upper part bearing traces of white painted ornament consisting of elongated triangles. Vessel 2 (Ks-c/2/9/03, Fig. 7C2): tall wide-mouthed pot-like vessel with an S-shaped profile, two small handles jutting slightly over the rim, and traces of white paint (an indistinct ornament, probably resembling the checkered pattern, covers a larger part of the artifact). Vessel 3 (Ks-c/3/9/03, Fig. 7C3): a small cup with an S-shaped profile, found inside Vessel 1. A copper chisel (Ks-m/1/9/03, Fig. 7D) – length: 84 mm; maximum width: 10 mm; height: 11 mm, weight: 53.1 g – lay several centimeters south of the facial bones of the skull in the southern part of the pit (Fig. 19). Alignment of the tool with the bones of the hand suggests that the handle was made of organic material (Fig. 16). A cross section of the chisel, roughly lenticular in form, resembles a square with rounded sides; the tool has a prominent slightly fan-shaped thinned cutting-edge and a delicately flattened butt. Flint inventory consists of 16 chocolate flint trapeziums, placed in a semicircle in the north-western corner of the grave pit (Fig. 7B 3–18, Fig. 18). Three of them (Ks-k/16/9/03, Ks-k/17/9/03, Ks-k/18/9/03) show formal affinity with the Sośnia type arrowheads used by subneolithic populations (Fig. 7B 16–18). Moreover, the pit grave contained two blades deposited below the right hip joint of the skeleton (Fig. 17): the longer blade made of chocolate flint (Ks-k/2/9/03, Fig. 7B1), the slightly shorter one – of Świeciechów flint (Ks-k/1/9/03, Fig. 7B 2).

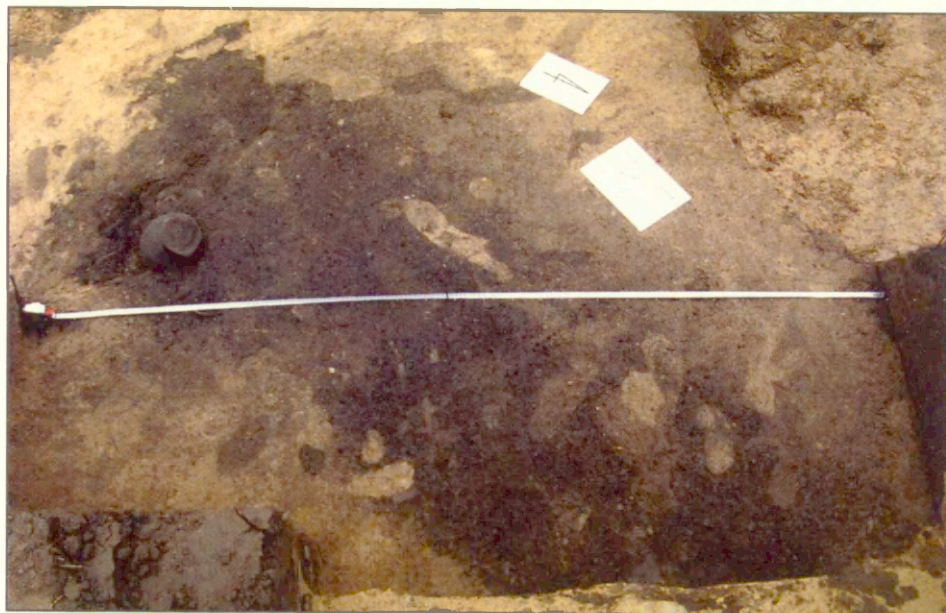

Fig. 9. Książnice, Pacanów commune, site 2. View of L-VC grave 1; depth 40 cm
Ryc. 9. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Widok grobu 1 KLVV, gł. 40 cm

Fig. 10. Książnice, Pacanów commune, site 2. View of L-VC grave 2
Ryc. 10. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Widok grobu 2 KLVV

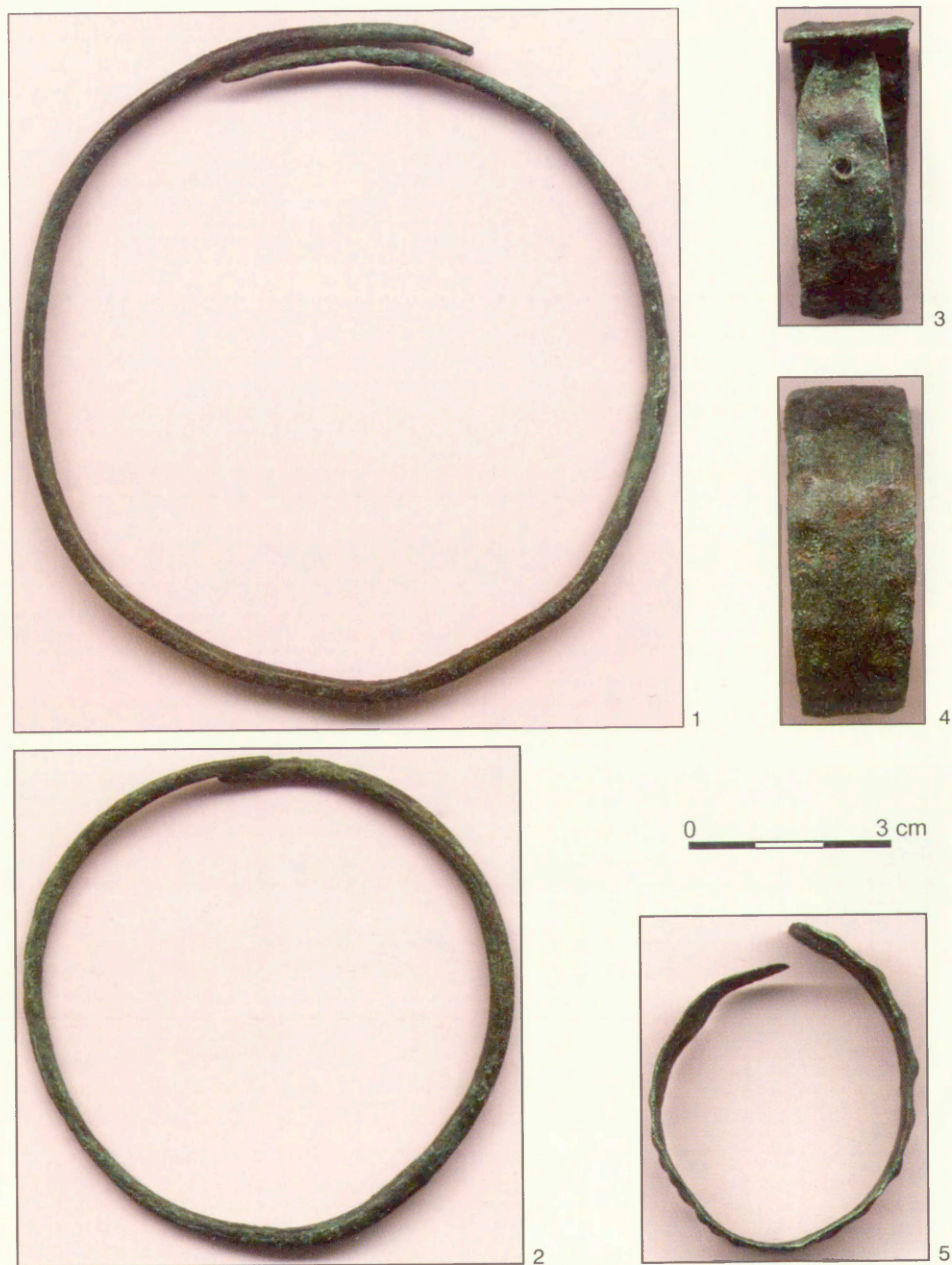

Fig. 11. Książnice, Pacanów commune, site 2; 1 — necklace from L-VC grave 2, 2 — armring from L-VC grave 2, 3 — bracelet from L-VC grave 2 — 1, 4 — bracelet from L-VC grave 2 — 2, 5 — bracelet from L-VC grave 2 — 3
 Ryc. 11. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2; 1 — naszyjnik z grobu 2 KLV, 2 — naramiennik z grobu 2 KLV, 3 — bransoleta z grobu 2 KLV — 1, 4 — bransoleta z grobu 2 KLV — 2, 5 — bransoleta z grobu 2 KLV — 3

Fig. 12. Książnice, Pacanów commune, site 2. View of L'-VC grave 3; depth 40 cm
 Ryc. 12. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Widok grobu 3 KLV, gł. 40 cm

Fig. 13. Książnice, Pacanów commune, site 2. L'-VC grave 3; copper axe *in situ*
 Ryc. 13. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Grób 3 KLV, topór miedziany *in situ*

Fig. 14 Książnice, Pacanów commune, site 2. Copper axe of Širia type from L-VC grave 3; 1 — side-view, 2 — top-view, 3 — view from below
Ryc. 14. Topór miedziany typu Širia z grobu 3 KLW; 1 – widok z boku, 2 – widok z góry, 3 – widok z dołu

Fig. 15. Książnice, Pacanów commune, site 2. View of L-VC grave 4; depth 35–40 cm
Ryc. 15. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Widok grobu 4 KLV, gł. 35–40 cm

Fig. 16. Książnice, Pacanów commune, site 2. L-VC grave 4; zoom in
Ryc. 16. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Grób 4 KLV, zbliżenie

Fig. 17. Książnice, Pacanów commune, site 2. L-VC grave 4; flint blades in situ
Ryc. 17. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2. Grób 4 KLV, 2 wióry z krzemienne *in situ*

Fig. 18. Książnice, Pacanów commune, site 2.
L-VC grave 4;
set of 16 chocolate flint
trapeziums *in situ*
Ryc. 18. Książnice, gm.
Pacanów, stan. 2.
Grób 4 KLV,
zespół 16 trapezów
z krzemienia czekoladowego
in situ

Fig. 19. Książnice,
Pacanów commune, site 2.
Copper chisel from L-VC
grave 4: 1 — side-view,
2 — top-view
Ryc. 19. Książnice, gm.
Pacanów, stan. 2. Dłuto
miedziane z grobu 4 KLV:
1 — widok z boku, 2 — widok
z góry

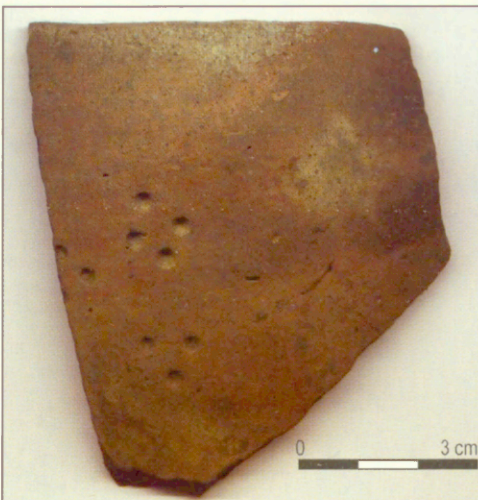

Fig. 20. Książnice, Pacanów commune,
site 2. Fragment of flowerpot-shaped beaker
from L-VC feature 7/2002
Ryc. 20. Książnice, gm. Pacanów, stan. 2.
Fragment pucharka doniczkowego KLV
z obiektu 7/2002

Fig. 21. Książnice,
Pacanów commune, site 2. Copper
awl from the surface of feature 3/2003
Ryc. 21. Książnice, gm. Pacanów,
stan. 2. Szydło miedziane
z powierzchni obiektu 3/2003

ANALYSIS

1. Vessels

The graves at site 2 in Książnice contained ten vessels, from one to three items in a single grave. The set was quite diversified in terms of shape and technology, comprising the following forms:

- 1a) pear-shaped amphora (Ks-c/1/1/01, LVC grave 1),
- 1b) squat wide-mouthed pear-shaped amphora with two small handles jutting slightly over the rim (Ks-c/1/9a/02, LVC grave 2),
- 2) vessel resembling an amphora, with a globular belly and horn-like knobs at its maximum girth (Ks-c/1/9/03, LVC grave 4),
- 3) flowerpot-shaped beaker (the form is also known as flowerpot-shaped vessel or vessel shaped as half of a barrel) (Ks-c/2/1/01, LVC grave 1),
- 4) pear-shaped cup ornamented with knobs at the maximum girth of the belly (Ks-c/2/9a/02, LVC grave 2),
- 5) wide-mouthed vessel with a double-cone profile, two small handles jutting slightly over the rim and the maximum girth placed at half height of the belly; the walls decorated with irregular checkered pattern (?) made with white paint (Ks-c/1/8/02, LVC grave 3),
- 6a) small cup (miniature vessel) with the mouth leaning inwards (Ks-c/3/01/01, LVC grave 1),
- 6b) small cup (miniature vessel) with an S-shaped profile (Ks-c/3/9/03, LVC grave 4),
- 7) wide-mouthed pot-shaped vessel with two handles jutting slightly over the mouth and the maximum girth placed at the upper part of the belly (Ks-c/3/9a/02, LVC grave 2); wide-mouthed pot-shaped vessel with an S-shaped profile, a grooved rim, two handles jutting slightly over the mouth, and the maximum girth placed at the upper part of the belly (both forms are also known as wide-mouthed amphorae) (Ks-c/3/9/03, LVC grave 4).

Pear-shaped amphorae similar to Vessel Ks-c/1/1/01 (Fig. 3C1) are known e.g. from Site I in Gorzyczany near Samborzec (Podkowińska 1959, 15; Fig. 3–5), Pit 46 at Site 7 in Las Stocki (Zakościelna 1986, 39, Fig. 8–1), Site 35 in Kosina (Kadrow 1992, 147, 148; Fig. 7–c, Fig. 8–d), Grave 1 at Site 10 in Strzyżów (Zakościelna 1996b, 177, 184; Fig. 5e), Grave 2 at Site 10 in Strzyżów (Zakościelna 1996b, 177, 185; Fig. 6a, 6b), Grave VI at Site 1C in Gródek Nadbużny (Kadrow, Zakościelna 2000, 227; Fig. 28c). Amphorae of this type seldom occur in inventories of LVC features and seem to represent younger phases of the LVC.

The amphora-like vessel Ks-c/1/9/03 from LVC Grave 4 (Fig. 7C1) has its analogies among artifacts from the settlement and the LVC grave in Bronocice, district of Miechów. J. Kruk and S. Milisauskas included vessels resembling the find from Książnice into group II and they rated numerous fragments of analogous horn-like solid knobs among ornaments of group b2 (Kruk, Milisauskas 1985, 35, 59; Fig. 12: 4, 23, and Tables XI6, XII1). None of the vessels from Bronocice is decorated with the white painted pattern, which distinguishes the artifact from Książnice. Similar forms come from Graves 1 and 2 at Site 10

in Strzyżów (Zakościelna 1996b, 177, 184, 185, Fig. 5d, 6e). Vessel Ks c/1/9/03 shows typical features of the younger phase of the LVC.

Vessel Ks-c/2/1/01 (Fig. 3C2) is a very good example of so-called flowerpot-shaped beaker, a form which was extremely popular over the whole LVC area (Zakościelna 1986, 36). Vessels of this type usually had a slightly flaring, conical or barrel-shaped belly. Numerous beakers similar to the one from Książnice were found e.g. in Strzyżów (Podkowińska 1953, Table XI 1; 1960, 73, Table XIII, Fig. 5) and Site 1D (Kadrow 1989, 19, Fig. 71), Grave 1 at Site 2 in Husynne (Zakościelna 1996b, 175, 176, 181; Fig. 2a), Grave 3 at Site 10 in Strzyżów 10 (Zakościelna 1996b, 177, 186; Fig. 7Ba), Grave 4/1995 at Site 26 in Strzyżów (Zakościelna, Gurba 1996, 9, 14; Fig. 3a), Gródek Nadbużny (Bronicka-Rauhutowa 1956, 56; Fig. 3) and Grave I at Site 1C (Kokowski, Zakościelna 1987, 64; Fig. 6c), Pit 18 at Grodzisko I in Złota (Podkowińska 1953, Table III 3, 5), Miedniki (Podkowińska 1953, Table XII 1), Kołokolin in Podolia (Podkowińska 1953, Table XIII 7), Jaszczów (Nosek 1955, 127; Fig. 4; Kowalczyk 1950, Table II, Fig. 5), Moniatycze Kolonia (Gurba 1967, pp. 146, 150, Fig. 5, 7, 14), Siennica Różana and Stefankowice (Nosek 1955, 131, Fig. 13, 14), Pits 46 and 48 at Site 7 in Las Stocki (Zakościelna 1986, 35, 38, 43; Fig. 4:1, 7:1, 4, 7; 12:1, 5, 7), Werbkowice (Kempisty 1962, 199; Fig. 5a, 7) and Site 10 in Łañcut (Kadrow, Kłosińska 1988, 14, 17; Fig. 5h, 8g). Numerous flowerpot-shaped vessels occur in the materials from the LVC defensive settlement in Bronocice, where they were included in group IV (Kruk, Milisauskas 1985, 60; Fig. 23). Flowerpot-shaped beakers can be found at sites representing phases II and III of the LVC. They differ mainly in their ornamentation: in phase II, vessels were often decorated with the pattern of "hanging triangles" formed with small hollows made below the mouth or at the bottom part of the vessel (Kadrow, Zakościelna 2000, 213, 216, 217; Fig. 19b, p. 20a); in later phases (IIIa, IIIb), the only kind of ornamentation consisted in applied knobs placed symmetrically on the mouth. Accordingly, the beaker from LVC Grave 1 should be associated with phase III of the LVC.

Pear-shaped cups similar to Vessel Ks-c/2/9a/02 from LVC grave 2 in Książnice (Fig. 4B2) are considered to be one of the most characteristic products of the LVC (Nosek 1955, 132). Apart from pear-shaped pottery, a typical LVC trait is the ornamenting of vessels (after firing) with patterns made with white paint obtained from scourged chalk and vegetable or animal oil (Gurba, Jasiński 1963, 362; Kempisty 1962, 198–199; Zakościelna 1996, 8–9; Podkowińska 1953, 11). Outer surfaces of pear-shaped cups were often polished and sometimes decorated with conical knobs placed at the maximum girth of the belly or with painted white horizontal or vertical stripes, elongated triangles pointing upwards or downwards, checkered patterns or slanting lines on or below the mouth (Kadrow, Zakościelna 2000, 213; Zakościelna 1986, 36). Vessels of this type were found e.g. in Jaszczów (Nosek 1955, p. 127–129; Fig. 5–7; Kowalczyk 1950, Table II, Fig. 6), Werbkowice (Kempisty 1962, 198; Fig. 3, 4), Moniatycze Kolonia (Gurba 1967, 145: 3, 4; 147:10; 150: 15, 17, 18), Ornatowice (Gurba, Jasiński 1962, 362), at Grodzisko I in Złota (Podkowińska 1953, Table I 2–5, II 1–2, III 2), Site I in Strzyżów (Podkowińska 1960b, 48; Table II, Fig. 5, 7), Site II in Strzyżów (Podkowińska 1953, Table XI 4–6, 7, Table XIII 3, 4; Podkowińska

1960b, 73, 74; Table XIII 2; XIV 1, 4), at Grodzisko II in Złota (Podkowińska, Rauhut, Krzak 1959, 250, 260; Fig. 6b, 6d, 9e), Site 10 in Łañcut (Kadrow, Kłosińska 1989, 19; Fig. 9a, b), Zimne (Gurba 1973, 87; Fig. 3), Site 6 in Sandomierz (Ścibior 1993, 44; Table VII 2, 3, 7, 8), and Site 7 in Las Stocki (Zakościelna 1986, 38, 41, 43; Fig. 7: 6, 10: 6, 12: 2). In the currently prevalent opinion, pear-shaped cups and other forms of pottery ornamented with painted white geometrical patterns should not be linked solely with the classical phase of the LVC; these forms also occurred at the later stage (IIIa), together with pot-shaped, pear-shaped and tureen-shaped vessels as well as the ornamentation of applied knobs and bands of clay, grooved rims and finger impressions.

Squat wide-mouthed pear-shaped amphorae with two tape-like handles jutting over the rim (Fig. 4B2) are known from several LVC sites, e.g. from site 35 in Kosina (Kadrow 1992, 147; Fig. 8d), and at Grodzisko I in Złota (Podkowińska 1953, Table IV1). Pottery fragments which slightly resemble Vessel Ks-c/1/9a/02 were discovered at site I in the vicinity of the Gorzyczany village near Samborzec (Podkowińska 1959, 15; Fig. 3: 2).

Two examples of artifacts analogous to Ks-c/1/8/02 (Fig. 6B), that is, wide-mouthed vessels with a double-cone profile and two handles jutting over the rim, are known from explorations carried out in Strzyżów before World War II (Podkowińska 1953, Table XI2, 3; Podkowińska 1960, 48, 73; Table III3, Table XIII1a, 1b). Both artifacts should probably be associated with the younger phase of the LVC (IIIa).

Small (miniature) cups were found e.g. at Site 10 in Łañcut (Kadrow, Kłosińska 1988, Fig. 9a, b), Site 7 in Las Stocki (Zakościelna 1986, 38, 41; Fig. 7: 6, 10: 6), grave 2 in Gródek Nadbużny (Bronicka-Rauhutowa 1956, 56; Fig. 3), Jaszczów (Nosek 1955, 128; Fig. 6), a grave at site 2 in Husynne (Zakościelna 1996b, 176, 181; Fig. 2c-f), grave 2 at site 10 in Strzyżów (Zakościelna 1996b, 177, 185; Fig. 6d), and grave 7/1996 at Site 26 in Strzyżów (Zakościelna 1997, 11, 13; Fig. 2b). Artifacts of this type had often been deposited inside larger vessels (e.g. in Werbkowice; Kempisty 1962, 198, 199; Fig. 6-7), as it was the case with the finds from Książnice (Fig. 3C3, Fig. 7C3).

Wide-mouthed pot-like vessels with an S-shaped profile and small handles (Fig. 4B3, Fig. 7C2) are known e.g. from site 7 in Las Stocki (for an identical artifact, but decorated additionally with incisions on the mouth, see Zakościelna 1986, Fig. 10: 5) and Features 30, 30a at Site 3 in Łañcut (Gruszczynska, Mitura 2002, 46; Table V 10a). The form was in use in phase II (e.g. in Pit 54 at Site 7 in Las Stocki; Kadrow, Zakościelna 2000, 222; Fig. 24c) and became outdated in phase III. It should be stressed that vessels with an S-shaped profile and handles placed at the mouth tend to occur in materials obtained from LVC settlements; their presence among grave goods was first attested in Książnice.

The vessels from LVC grave inventories are made of clay tempered with crushed pottery fragments (medium and large amount of temper) and fine-grained sand (small and medium amount of temper). All of them are characterized by good firing; their color ranges from black, dark grey, beige-gray and orange-gray to various shades of orange and brown. Cross section of the walls is either monochromatic or three-colored (gray, orange-gray-orange). In most of the vessels, the outer surface and the inner surface near the mouth

had been smoothed. Rims are even, leaning slightly outward; in one case, grooved. Thickness of the walls ranges from 2 to 9 mm.

The following categories of ornaments can be distinguished:

A. decorating the surface of the belly with white oily paint

1. ornament of elongated triangles,
2. ornament of irregular rectangles or ovals;

B. decorating the vessel with applied knobs:

1. placed symmetrically on the rim,
2. single knobs, placed at the maximum girth of the belly,
3. double knobs, placed at the maximum girth of the belly,
4. single horn-like solid knobs-handles, placed at the maximum girth of the belly;

C. decorating the upper surface of the handles with finger impressions

D. decorating the mouth with grooves (incisions).

The painted ornamentation was found on the wide-mouthed vessel with a double-cone profile, the wide-mouthed pot-like vessel with an S-shaped profile and the wide-mouthed amphora-like vessel with globular belly. The other forms (apart from the small cups) were decorated with a variant of the applied ornamentation. It is worth noting that decorating a double-cone vessel with the white painted pattern is an infrequent phenomenon, rarely attested in the known LVC material. As it has already been stressed, ornamentation of this type occurs mainly on pear-shaped cups and on certain variants of pedestalled bowls.

2. Flint artifacts

Four LVC graves at site 2 in Książnice yielded altogether thirty-seven flint artifacts, including thirty-four made of chocolate flint, two made of Świeciechów flint and only one made of Volhynian raw material.

LVC grave 1 contained ten chocolate flint artifacts (Fig. 3B), with flakes (3 items) and pseudo-blades (2 items) outnumbering blades (1 complete item and 2 fragments) among which only one (Ks-k/10/1/02) was large-sized (length: 92 mm; width: 22 mm). The grave also comprised two small trapeziums which seem to have been used as arrowheads.

The flint inventory of LVC grave 2 (Fig. 4D) is characterized by the presence of small tools: an end-scrapers (Ks-k/1/9a/02), probably employed as a sickle blade (this category of tools, as well as burins, is regarded as a LVC marker in flint industry; Balcer 1983, 115–116), and a burin (Ks-k/4/9a/02). The grave also contained a fragment of a microblade (Ks-k/3/9a/02), a bi-polar splinter (Ks-k/5/9a/02), and an unusual find: a long blade (Ks-k/2/9a/02), discovered within LVC Feature 2, but in the area disturbed by the fill of ZC Grave 1.

Flint artifacts from LVC Grave 3 (Fig. 6D) show characteristics of macrolithic flint industries of the younger Danubian cultures (Zakościelna 1996, 101–107). They differ from the above tools mainly in their size. Among the four artifacts, three are blades (Ks-k/1/8/02, Ks-k/2/8/02, Ks-k/3/8/02), two of them (Ks-k/2/8/02, Ks-k/3/8/02) being quite

Table 1. Technological features of Lublin-Volhynian culture pottery from graves 1, 2, 3 and 4 from site 2 at Książnice

Tabela 1. Cechy technologiczne naczyń ceramicznych z grobów 1, 2, 3, 4 KLW ze stanowiska 2 w Książnicach

pottery characteristics cechy ceramiki		Vessels naczynia									
No of inventory nr inwentarza/ nr naczynia w zespole	Ks-c/1/1/01 vessel 1 naczynie nr 1	Ks-c/2/1/01 vessel 2 naczynie nr 2	Ks-c/3/1/01 vessel 3 naczynie nr 3	Ks-c/1/9a/02 vessel 1 naczynie nr 1	Ks-c/2/9a/02 vessel 2 naczynie nr 2	Ks-c/3/9a/02 vessel 3 naczynie nr 3	Ks-c/1/8/02 vessel 1 naczynie nr 1	Ks-c/1/9/03 vessel 1 naczynie nr 1	Ks-c/2/9/03 vessel 2 naczynie nr 2	Ks-c/3/9/03 vessel 3 naczynie nr 3	
feature/grave obiekt/grob	feature/obiekt No 1/2001 grave 1 LVC grob 1 KLW	feature/obiekt No 1/2001 grave 1 LVC grob 1 KLW	feature/obiekt No 1/2001 grave 1 LVC grob 1 KLW	feature/obiekt No 9a/2002 grave 2 LVC grob 2 KLW	feature/obiekt No 9a/2002 grave 2 LVC grob 2 KLW	feature/obiekt No 9a/2002 grave 2 LVC grob 2 KLW	feature/obiekt No 8/2002 grave 3 LVC grob 3 KLW	feature/obiekt No 9/2003 grave 4 LVC grob 4 KLW	feature/obiekt No 9/2003 grave 4 LVC grob 4 KLW	feature/obiekt No 9/2003 grave 4 LVC grob 4 KLW	
pottery type typ naczynia	pear-shaped amphora amfora gruszkowata	flowerpot-shaped beaker pucharek doniczkowaty	small cup mała czarka – przystawka	pear-shaped wide-mouthed amphora amfora gruszkowata, szerokootworowa	small pear-shaped cup czarka gruszkowata	wide-mouthed pot-like vessel naczynie garnkowe, szerokootworowe	wide-mouthed vessel with a double-cone profile naczynie, szerokootworowe, o dwustozkowym profilu	amphora-like wide-mouthed vessel szerokootworowe naczynie amforowate	tall wide-mouthed pot-like vessel wysokie, szerokootworowe naczynie garnkowe	small cup mała czarka	
admixture domieszka	kind rodzaj	sand, crushed pottery particles piasek, tłuźceń ceramiczny	sand, crushed pottery particles piasek, tłuźceń ceramiczny	sand, crushed pottery particles piasek, tłuźceń ceramiczny	sand, crushed pottery particles piasek, tłuźceń ceramiczny	sand, crushed pottery particles piasek, tłuźceń ceramiczny	crushed pottery particles tłuźceń ceramiczny	crushed pottery particles, sand tłuźceń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuźceń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuźceń ceramiczny, piasek	crushed pottery particles, sand tłuźceń ceramiczny, piasek
	fraction frakcja	sand/piasek (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.6–0.9 mm)	sand/piasek (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.6–0.9 mm) (1.0–1.5 mm)	sand/piasek (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.6–0.9 mm)	sand/piasek (od 0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.6–0.9 mm)	sand/piasek drobnoziarnista (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.3–0.5mm) (0.6–0.9 mm)	crushed pottery/tłuźceń (0.5–0.9 mm) (1.0–4.0 mm)	sand/piasek (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.5–0.9 mm) (1.0–2.0 mm)	sand/piasek (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.3–0.5 mm) (0.5–0.9 mm)	piasek (0.3–0.5 mm) tłuźceń (0.5–0.9 mm) (1.0–4.0 mm)	sand/piasek (0.3–0.5 mm) crushed pottery/tłuźceń (0.3–0.5 mm) (0.5–0.9 mm)
	amount ilość	sand/piasek large/duża crushed pottery/tłuźceń small/mała	sand/piasek medium/średnia crushed pottery/tłuźceń: small/mała	sand/piasek medium/średnia crushed pottery/tłuźceń medium/średnia	sand/piasek medium/średnia crushed pottery/tłuźceń medium/średnia	sand/piasek small/mała crushed pottery/tłuźceń large/duża	crushed pottery/tłuźceń medium and large/średnia i duża	crushed pottery/tłuźceń medium/średnia sand/piasek small/mała	crushed pottery/tłuźceń medium/średnia sand/piasek medium and large/średnia i duża	sand/piasek small/mała crushed pottery/tłuźceń medium and large/średnia i duża	sand/piasek small/mała crushed pottery/tłuźceń medium/średnia
outer surface powierzchnia zewnętrzna	even – wavy, in some places rough with admixture on the surface gładka – falista, miejscami lekko szorstka z domieszką na powierzchni	even, in some places wavy gładka – miejscami lekko falista	even in the upper part, rough in the bottom part gładka w wyższej partii, szorstka w przydennej	slightly wavy, rough, in some places traces of smoothing lekko falista, szorstka, miejscami widoczne ślady wygładzania	slightly wavy, even, in some places rough lekko falista, gładka, miejscami szorstka	even and slightly wavy with traces of smoothing gładka i lekko falista, ze śladami wygładzania	even and slightly wavy with traces of smoothing gładka, ze śladami wygładzania	even, in some places uneven gładka, miejscami lekko nierówna	smoothed, slightly rough, in some places admixture on the surface gładzona, lekko szorstka, miejscami widoczna domieszka	rough with admixture on the surface szorstka z widoczną drobną domieszką	
colour of surface barwa powierzchni	orange-black-grayish pomarańczowo-czarna-szara	grey-orange-beige szaro-pomarańczowo-beżowa	black-orange-beige czarno-pomarańczowo-beżowa	orange, in some places grey pomarańczowa, miejscami szara	bright-orange, in some places grey jasno-pomarańczowa, miejscami szara	orange with grey patches pomarańczowa z szarymi plamami	orange with grey patches pomarańczowa z szarymi plamami	bright-brown-grayish with traces of white painting jasno brunatno-szara, ze śladami malowania białą farbą	orange-brown with traces of white painting pomarańczowo-brunatna ze śladami malowania białą farbą	gray-brownish szaro-brunatna	
inner surface powierzchnia wewnętrzna	wavy, rough falista, szorstka	slightly wavy, rough lekko falista, szorstka	slightly wavy, rough lekko falista, szorstka	slightly wavy, rough in bottom part and with traces of smoothing in the upper part lekko falista, szorstka w partii dolnej, ze śladami gładzenia w partii górnej	slightly wavy, rough at the bottom, smooth in the upper part lekko falista, szorstka u dołu, gładka u góry	slightly wavy, rough at the bottom, smooth in the upper part lekko falista, przy wylewie gładka u dołu szorstka	slightly wavy, smoothed with traces of white painting on the whole surface lekko falista, wygładzana, ze śladami malowania na całej wewnętrznej powierzchni – białą farbą	smooth, in some places slightly uneven gładka, miejscami lekko nierówna	slightly rough with traces of smoothing, admixture on the surface lekko szorstka ze śladami gładzenia, z widoczną domieszką	rough with admixture on the surface szorstka z widoczną domieszką	
colour of surface barwa powierzchni	dark grey ciemnoszara	beige-grayish beżowo-szara	black czarna	orange in the bottom part, grey in the upper part pomarańczowa w partii dolnej, szara w partii górnej	orange in the bottom part, grey-orange in the upper part pomarańczowa u dołu, szaro-pomarańczowa u góry	bright-orange at the bottom, bright-gray near the rim jasno pomarańczowa u dołu, jasno szara przy wylewie	gray-orange szaro-pomarańczowa	bright-brown-grayish jasno brunatno-szara	orange-brownish pomarańczowo-brunatna	gray-brownish szaro-brunatna	
firing wypal	unequal nierównomierny	equal równomierny	equal równomierny	unequal nierównomierny	unequal nierównomierny	unequal nierównomierny	unequal nierównomierny	unequal nierównomierny	unequal nierównomierny	unequal równomierny	
cross-section przełom	three-coloured trójbarwny	one-coloured jednobarwny	one-coloured jednobarwny	three-coloured trójbarwny	three-coloured trójbarwny	three-coloured trójbarwny	three-coloured trójbarwny	one-coloured jednobarwny	three-coloured trójbarwny	one-coloured jednobarwny	
wall thickness grubość ścianek	4–9 mm	3–6 mm	2–4 mm	3–6 mm	2–4 mm	4–9 mm	3–6 mm	5–9 mm	4–8 mm	2–5 mm	
diameter of rim średnica wylewu	9.3 cm	10.6 cm	4.4 cm	10 cm	7.9 cm	13.8–14.8 cm	11.7 cm	14.5 cm	16.5 cm	6.1–6.6 cm	
diameter of bottom średnica dna	8.5 cm	5.4–5.2 cm	3.6 cm	5.9 cm	5.3 cm	7 cm	6.7 cm	9.1 cm	9.5 cm	4.0 cm	
height of vessel wysokość naczynia	17.5 cm	9.5 cm	3.7 cm	10.2 cm	8 cm	13.8 cm	11.7 cm	15.5 cm	17.2 cm	5.2 cm	

Table 2. Flint artefacts from the L-VC graves at Książnice, site 2

Tabela 2. Wyroby krzemienne z grobów KLW na st. 2 w Książnicach

l.p.	No of inventory Nr inwentarza	depth głębokość	grave/feature grób/obiekt	type/typ	Description opis	length/ długość w mm	width/ szerokość	thickness/ grubość	raw material/ surowiec
1	Ks-k/1/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	trapezium trapez	one base formed with break and reshaping retouche jedna podstawa uformowana złamaniem i odcinkowym retuszem korygującym	12	10	3	chocolate czekoladowy
2	Ks-k/2/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	trapezium trapez		14	10	2	chocolate czekoladowy
3	Ks-k/3/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	blade-flake wióro-odłupek		38	21	3	chocolate czekoladowy
4	Ks-k/4/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	blade-flake wióro-odłupek		31	21	5	chocolate czekoladowy
5	Ks-k/5/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	flake odłupek		24	27	5	chocolate czekoladowy
6	Ks-k/6/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	flake odłupek		20	13	3	chocolate czekoladowy
7	Ks-k/7/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	flake odłupek		18	24	7	chocolate czekoladowy
8	Ks-k/8/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	blade wiór	with broken basal part; top partially covered by cortex z ulamaną częścią piętково-сęczkową, wierzchołek fragmentarycznie korowy	43	19	9	chocolate czekoladowy
9	Ks-k/9/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	part of blade fragm. wióra	top fragment of blade covered by cortex along one side wierzchołkowy fragment wióra wzdłużnie kotowego	52	19	4	chocolate czekoladowy
10	Ks-k/10/1/01	20-40 cm	grave/grób 1 feature/obiekt 1	blade wiór	with two-sided, small, wear retouch of one edge and with flat retouch of top part on the dorsal side of the other edge z obustronnym, drobnym retuszem użytkowym jednej krawędzi i płaskim retuszem partii wierzchołkowej na stronę górną drugiej krawędzi	92	22	7	chocolate czekoladowy
11	Ks-k/1/9a/02	50-80 cm	grave/grób 2 feature/obiekt 9a	end-scraper drapacz	with one edge glossed on the both sides and then shaped with trough-like, parallel retouch z krawędzią obustronnie wyświeconą, a następnie uformowaną retuszem rynienkowatym	50	16		
12	Ks-k/2/9a/02	50-80 cm	grave/grób 2 feature/obiekt 9a	blade wiór	broken off top part odłamany fragment wierzchołka	107	18	7	Swieciechów świeciechowski
13	Ks-k/3/9a/02	50-80 cm	grave/grób 2 feature/obiekt 9a	part of blade fragm. wiórka	broken off top part odłamany fragment wierzchołka	11	11	2	chocolate czekoladowy
14	Ks-k/4/9a/02	50-80 cm	grave/grób 2 feature/obiekt 9a	burin rylec	multiplied on thick blade; with gradually retouched edge with ridge glossed on dorsal side zwiększony, na grubym wiórze; ze stopniowo zaretuszowanym bokiem, z wyświeconą granią na stronie górnej	44	11	10	Volhynian wołyński
15	Ks-k/5/9a/02	50-80 cm	grave/grób 2 feature/obiekt 9a	splinter łuszczeń	with two poles dwubiegunowy	21	21	8	chocolate czekoladowy
16	Ks-k/1/8/02	20-40 cm	grave/grób 3 feature/obiekt 8	blade wiór	with micro-retouch of both edges z mikroretuszem krawędzi wzdłużnych	67	14	5	chocolate czekoladowy
17	Ks-k/2/8/02	20-40 cm	grave/grób 3 feature/obiekt 8	blade wiór	with micro-retouch of top part z mikroretuszem wierzchołka	78	24	7	chocolate czekoladowy
18	Ks-k/3/8/02	20-40 cm	grave/grób 3 feature/obiekt 8	blade wiór	with micro-retouch of edges; top fragment broken off z mikroretuszem krawędzi; odłamany fragment wierzchołka	106	26	7	chocolate czekoladowy
19	Ks-k/4/8/02	20-40 cm	grave/grób 3 feature/obiekt 8	flake odłupek	with micro-retouch of one edge z mikroretuszem jednej krawędzi	32	21	50	chocolate czekoladowy
20	Ks-k/1/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	blade wiór	with partial micro-retouch of left edge in basal part z fragmentarycznym retuszem lewego boku w partii piętkowej	84 mm	16 mm	8 mm	Swieciechów świeciechowski
21	Ks-k/2/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	part of blade fragm. wióra	with micro-retouch of left edge and part of right edge shaped with niches z mikroretuszem lewego boku i fragmentu prawego boku w formie małych wnęk	43 mm	20 mm	5 mm	chocolate czekoladowy
22	Ks-k/3/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		25 mm	12 mm		chocolate czekoladowy
23	Ks-k/4/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		20 mm	11 mm		chocolate czekoladowy
24	Ks-k/5/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		17 mm	11 mm		chocolate czekoladowy
25	Ks-k/6/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		21 mm	10 mm		chocolate czekoladowy
26	Ks-k/7/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	part of trapezium fragm. trapezu	without right edge brak prawego boku	11 mm	8 mm		chocolate czekoladowy
27	Ks-k/8/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		14 mm	14 mm		chocolate czekoladowy
28	Ks-k/9/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		16 mm	14 mm		chocolate czekoladowy
29	Ks-k/10/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez	damaged fragment of basal part of right edge uszkodzony fragment dolnej części prawego boku	16 mm	8 mm		chocolate czekoladowy
30	Ks-k/11/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		18 mm	10 mm		chocolate czekoladowy
31	Ks-k/12/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		22 mm	9 mm		chocolate czekoladowy
32	Ks-k/13/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		17 mm	12 mm		chocolate czekoladowy
33	Ks-k/14/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez	damaged in top part uszkodzony w partii wierzchołkowej	15 mm	8 mm		chocolate czekoladowy
34	Ks-k/15/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	trapezium trapez		16 mm	10 mm		chocolate czekoladowy
35	Ks-k/16/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	Arrow-head of Sośnia type grocik typu Sośnia	with flat retouch covering from both edges onto the dorsal part z płaskim retuszem zachodzącym z obu boków na stronę wierzchnią	18 mm	11 mm		chocolate czekoladowy
36	Ks-k/17/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	Arrow-head of Sośnia type grocik typu Sośnia	with flat retouch covering from both edges onto the dorsal part z płaskim retuszem zachodzącym z obu boków na stronę wierzchnią	18 mm	8 mm		chocolate czekoladowy
37	Ks-k/18/9/03	35 cm	grave/grób 4 feature/obiekt 9	Arrow-head of Sośnia type grocik typu Sośnia	with flat retouch covering from both edges onto the dorsal part z płaskim retuszem zachodzącym z obu boków na stronę wierzchnią	19 mm	12 mm		chocolate czekoladowy

long, 78 mm and 106 mm, respectively (for comparison, one of the blades from grave 1 site 20 cm long; cf. Zakościelna 1996a, 44). The fourth artifact is a flake (Ks-k/4/8/02).

LVC Grave 4 (Fig. 7B) contained a set of sixteen trapeziums and two blades. The arrangement of the trapeziums (placed in a semicircle in the north-western corner of the grave pit, Fig. 18) may suggest that the artifacts had served as elements of a combined stone tool (sickle?). Microwear analysis of the whole assemblage has demonstrated that three of the trapeziums bear traces of cutting meat. This may indicate that the tool uncovered in LVC Grave 4 had been made for sepulchral purposes only and consisted of various kinds of elements. Of course, the trapeziums could also have served as arrowheads (three of them may be interpreted as arrowheads of the Sośnia type, usually found at sites representing the Niemen culture). The two blades lay below the right hip joint of the skeleton. It seems likely that they had been fastened onto the dead man's hips during the burial ceremony. Immediately under the flint artifacts was an unidentified rust-colored substance which contrasted with the surrounding yellow loess. Its chemical composition has not been analyzed yet, but it may be significant that the blades were found in this very place (Fig. 17).

Typological distribution of the flint artifacts in the LVC graves at Site 2 in Książnice was as follows: trapeziums (the most numerous group): 18 items (all made of chocolate flint); blades and fragments of blades: 9 items (six made of chocolate flint, three of Świeciechów flint); flakes and fragments of flakes: 4 items (all made of chocolate flint); pseudo-blades: 2 items; microblade: 1 item; splinter: 1 item; burin: 1 item (made of chocolate flint); end-scraper (sickle blade?): 1 item (made of Volhynian flint). The most significant characteristic of this assemblage is the quantitative predominance of the trapeziums over the other categories of artifacts. Zakościelna considers the occurrence of trapeziums in LVC flint inventories as a vestige of intensive contacts between LVC communities and sub-neolithic populations – contacts which resulted from cultural exchange as early as in phase II of the LVC (Zakościelna 1996, 106). The thesis seems to be strengthened by the presence of the Sośnia type arrowheads in LVC Grave 4 (Fig. 7b: 16–18). Another important characteristic is the predominance of chocolate flint over the Świeciechów and Volhynian raw materials (91.9%, 5.4% and 2.7%, respectively), which is typical of inventories representing the classical (II) and younger (IIIa, IIIb) phases of the LVC on the Lublin, Sandomierz-Opatów and Miechów Uplands and the Rzeszów Foothills (Kadrow, Zakościelna 2000, 237). It should also be stressed that among the flint artifacts from the LVC graves in Książnice, only one had been formed with the trough-shaped retouch. Additionally, the regular, parallel, slanted trough-shaped retouch was attested on two finds (blunt borers) in settlement materials obtained at site 2 in Książnice, both coming from Feature 2/2001, an indistinct darker area where a fragment of a LVC vessel (Fig. 8) was also discovered.

3. Copper artifacts

Three out of four explored sepulchral assemblages (LVC grave 2, LVC grave 3 and LVC grave 4) at Site 2 in Książnice yielded copper artifacts. Copper products or their traces

occur in over 27% excavated LVC graves (Zakościelna 2004), e.g. at Grodzisko I in Złota, comprising two bracelets made from a doubly coiled copper wire as well as vestiges of local copper metallurgy (Dziekoński 1962, 10, 37, 39, 40; Fig. 22–24), and Site 26 in Strzyżów, where six out of seven excavated graves contained copper artifacts or their traces (Kadrow, Zakościelna 2000, 223), e.g. two small rings made from a copper wire (graves 2 and 3; Zakościelna 1997, 140), a copper dagger (grave 1/1994; Zakościelna, Gurba 1995, 6), and vestiges of copper products (grave 4/1995; Zakościelna, Gurba 1996, 9). Copper rings (earrings?) were also found in grave 1 at Site 1A in Strzyżów (Głosik, Gurba 1963, 361) and in Graves IV and V at Site 1C in Gródek Nadbużny (Kadrow, Zakościelna 2000, 237). Bracelets made from copper plate and rings are known from grave 1 at site 3 in Stefankowice Kolonia and from Żuków (Kadrow, Zakościelna 2000, 237). Two unique copper ornaments, namely two-piece spiral pendants, were found on the surface of Site 12 in Janki Dolne (Zakościelna, Gurba 1996b, 10, 11).

Bracelets similar to those from Złota are also known from the cemetery in Wyciąż (Kozłowski 1971, 84–88; Table XI2; Fig. 6, 7), from Grave 21 in Brześć Kujawski and from Jordanów (Gedl 1982, 56; Fig. 4).

The discovery of five copper products in four explored graves at Site 2 in Książnice is quite surprising, when the frequency of occurrence of such artifacts in LVC inventories is taken into account. Moreover, the copper products from Książnice are of high quality and in an excellent state of preservation: complete and undestroyed by corrosion. Three of them (the copper plate bracelet, the Şiria type shaft-hole axe, and the awl) do not have analogies among any LVC finds.

Among several copper shaft-hole axes known from sites in Poland and associated with the younger Danubian culture, most are accidental finds, usually single ones, with no surviving archeological context (Parczewski, Tunia 1977, 157–159; Graba-Łęcka, Szymański 1957, 88–93). The Şiria type axe from LVC grave 3 (Fig. 6C, 14) stands out as the first copper shaft-hole axe discovered in a compact sepulchral assemblage belonging to the Lublin-Volhynian culture (side by side with vessel Ks-c/1/8/02, which is decorated with white painted ornament, and four macrolithic artifacts made of chocolate flint). Şiria type axes with parameters similar to those of the artifact from Książnice occur mainly in the central and north-eastern parts of Hungary. The closest analogies seem to be two shaft-hole axes from Fényeslitke and a site near Debreczyn, both representing the Aszód variant (Patay 1984, 65, 312, 313; Table 64A, 27, 69; Matuschik 1997, 93, Table 9). The artifact from Książnice differs from other axes of the Şiria type mainly because of its unique butt, which is elongated into a bluntly ending spike, and two perfectly preserved long “whiskers” placed at the base of the handle. Less numerous examples of shaft-hole axes of the Şiria type come from the territory of Romania (Patay 1984, 100), Serbia, southern Austria and Moravia (Matuschik 1997, 93; Table 9). Apart from the Książnice specimen, one more axe of the Şiria type was discovered in Poland, in Lake Gopło (Kostrzewski 1923, Table 96; Czerniak 1980, Table 37; Kruk, Milisauskas 1999, 97, Table 25: 2); the artifact has a large arc-like cutting edge and a thick bluntly ended butt.

The copper chisel from LVC grave 4 (Fig. 7D, 19) is also an unusual find within the LVC. Its closest analogies, like the analogies of the Şiria type shaft-hole axe, are known from north-eastern Hungary (Patay 1984, 21; Table I: 2, 7, 11). Both categories of artifacts represent phase A of the Bodrogkeresztúr culture (Patay 1984, 6–7; Matuschik 1997, 98–99).

LVC Grave 2 contained a rich set of jewelry: a necklace and a bracelet (earrings?) made from a copper wire and a copper plate bracelet. While artifacts made from a copper wire (Fig. 4C1, 2; 11: 1–2) have their technological and formal analogies among the finds from Złota, Wyciąż, Brześć Kujawski and Jordanów, the copper plate bracelet decorated with a row of hollows along the edge (Fig. 4C1; 11: 3–5) is a unique find among ornaments discovered on the territory of Poland. The bracelet may have come from the late Polgár or the Tripolye environments, from the area south or east of the Carpathians (the Cisa Basin, the Hungarian Lowland, Ukraine). Its technological characteristics (the distinctly cut off end) suggest that the copper plate had originally formed a larger ornament, e.g. a double-coiled bracelet or a diadem. The only artifact with similar traits, a copper diadem with a punched ornamentation and pierced tapering ends, comes from Site 2 in Horodnica and is dated at stage BII/CI of the Tripolye culture (Masson, Merpert 1982, Table LXII 67).

Site 2 in Książnice yielded yet another copper artifact which may be associated with the LVC, namely a small awl (Fig. 21) found on the surface of Feature 3/2003 (a pit by the niche of a grave representing the Cracow-Sandomierz CWC group). An analogous tool is known from Grave 29 in Tiszavalk in Hungary (the Bodrogkeresztúr culture), where it accompanied a copper shaft-hole axe of the Şiria type (Patay 1984, 65; Table 66D2). A fragment of a similar artifact comes from the settlement representing the Brześć-Kujawy group of the Lengyel culture at Site 4 in Brześć Kujawski (Gabałówna 1966, 168; Table XLII6). These similarities as well as the position of the awl at the distance of approx. 100 cm from LVC grave 4 (Feature 9/2003) seem to indicate its LVC provenance.

4. Spatial interpretation of the cemetery and comments on the orientation of the graves

Fifty-two known sites containing LVC burials comprise seventy-two graves, half of them being single features, mostly found by accident (Zakościelna 2005). Until now, only one cemetery has been explored in its entirety (Site 26 in Strzyżów, phase IIIa). On the basis of excavations carried out on several cemeteries, e.g. on the Horodło ridge (Sites 2A, 10 and 26 in Strzyżów), it may be assumed that an average LVC cemetery comprised 7–8 graves which were situated at a considerable distance from one another (Zakościelna 1996b, 78; 1997, 14; Kadrow, Zakościelna 2000, 235–236). Moreover, findings at Site 26 in Strzyżów suggest that the burial ground had a roughly rectangular shape, with pair of graves placed in each corner.

The observations have partly been confirmed at Site 2 in Książnice. The excavated single LVC graves form a part of a rectangle, with the longer side (NW–SE) outlined by graves 1, 3 and 2, and the shorter side (W–E) outlined by graves 2 and 4. Three features lie

along the N–S line and the fourth (grave 3) along the NW–SE line. The distances between the outermost graves are 17 m (the NW–SE side) and 8.6 m (the W–E side) (Fig. 2). Such distribution of the features may indicate that further graves are situated west of the annex C' of the 1/2003 excavation unit or north-east of LVC grave 2 (in which case the differently oriented LVC grave 3 with a partial skeleton would be the central grave, with the longer axis of the burial ground oriented N–S; Zakościelna 2005).

The position of skeletons within the grave pits corresponds to general rules which governed LVC burials and have been confirmed at numerous sites of this culture (Zakościelna 1996b, 178). In LVC Grave 2, the body of a child (the orientation of the skeleton suggests it was a girl) was placed in a contracted position on its left side, the head pointing south and facing west; in LVC grave 4, the body of a man lay on its right side, with the head pointing south and facing east. LVC grave 3 is intriguing, because the grave pit contained a copper shaft-hole axe surrounded by bones of a human hand. Animal bones deposited in the central and northern parts of the pit functioned as grave offerings, while the burial itself had a partial character and was probably related to some unidentified magical practices.

LVC cemeteries were usually situated near settlements or at some distance from them. So far, no vestiges of a LVC settlement have been discovered at site 2 in Książnice, while certain single finds suggest the presence of sepulchral features destroyed by later settlement (a fragment of a flowerpot-shaped beaker decorated with the pattern of hanging triangles (Fig. 20); three partly preserved pear-shaped cups, one of them ornamented with slanting lines painted on the mouth).

5. Chronology of the cemetery

Since there has been no absolute dating of the LVC graves at site 2 in Książnice, the chronological position of the cemetery can only be determined on the typological basis, mostly in relation to the ceramics and imported copper products.

As it was demonstrated above, most vessels from the LVC graves have their analogies in the inventories of sites dated at LVC phase IIIa (e.g. site 10 in Łañcut, Kosina, sites 10 and 26 in Strzyżów, site 1C in Gródek Nadbużny). Although certain forms from Książnice resemble finds dated at phase II (vessel Ks-c/2/9/03 from LVC grave 4), they are probably reminiscences of pottery used in the classical LVC period and have no effect on the chronology of the whole assemblage.

Copper products rate among the most significant chronological markers of LVC materials. Since the copper artifacts from Książnice, particularly the chisel and the Şiria type shaft-hole axe, have their analogies among finds from the Hungarian Lowland and the Tisza Basin, and since objects of that kind could have been in long circulation as inherited and thesaurized goods (Kruk, Milisauskas 1999, 96), they should be considered as important references to the cultural situation south of the Carpathians, within the Polgár cultural complex. Both artifacts may be dated at the initial stage of the Bodrogkeresztúr culture, i.e. at phase IIIa in the LVC environment.

Technical and formal analogies between the copper ornaments from LVC grave 2 and LVC finds from Grodzisko I in Złota, graves 2 and 3 at site 26 in Strzyżów, grave 1 at site 1A in Strzyżów, graves IV and V at site 1C in Gródek Nadbużny, grave 1 at site 3 in Stefankowice Kolonia and the cemetery in Wyciąż indicate that the Książnice artifacts should also be dated at LVC phase IIIa.

To recapitulate, the materials from the LVC cemetery at Site 2 in Książnice should as a whole be linked with phase IIIa, whose markers on the territory of south-eastern Poland were the occurrence of characteristic forms of pottery (pear-shaped amphorae, flowerpot-shaped beakers, tureen-shaped vessels, wide-mouthed pot-like vessels and vessels with S-shaped profile), gradual decline of painted white ornamentation on ceramics, predominance of chocolate raw material in flint inventories, and presence of copper products in grave assemblages.

In south-eastern Poland, this phase corresponded to assemblages of the Złotniki-Wyciąże type and to the late stage I of the FBC. Radiocarbon dating of materials from phase IIIa, especially those obtained at site 26 in Strzyżów, point to the 3800–3600 BC period as its time range (Kadrow, Zakościelna 2000, 252–254).

The chronological position of the cemetery from LVC phase IIIa at the multicultural site 2 in Książnice can be reconstructed e.g. on the basis of stratigraphic observations made at features 8/2002, 9a/2002 and 9/2003. The south-western part of feature 8/2003 had been damaged by feature 7/2002, which was a hearth pit used probably by a community of the Cracow-Sandomierz CWC group. Feature 9a/2002 provides an example of reversed stratigraphy: the feature had been situated above Feature 9/2002, i.e. above the niche of a ZC grave, but its southern section fell into the niche under the pressure of soil (Fig. 5), so that some of the LVC materials lay in the immediate vicinity of ZC artifacts (for instance, on picking up the skull of the LVC skeleton, the excavators uncovered the mouth of a ZC bowl). The northern side of feature 9/2003 had slightly been damaged by feature 11/2003 (which has been explored only in its roof section, therefore its cultural provenance remains undetermined). All features forming stratigraphic arrangements with the LVC graves represent cultural units younger than the LVC.

After two seasons of archeological exploration, therefore, the relative chronology of site 2 in Książnice may be reconstructed as follows:

- stage I – LVC cemetery, phase IIIa,
- stage II – settlement of the South-Eastern FBC group,
- stage III – ZC cemetery,
- stage IV – cemetery of the Cracow-Sandomierz CWC group,
- stage V – MC settlement of the early Mierzanowice phase,
- stage VI – vestiges of Late Medieval settlement.

In the light of the explorations carried out to date, the LVC cemetery at site 2 in Książnice, district of Pacanów, appears to be one of major sites representing the beginning of the late LVC phase in Małopolska. Its rich grave inventories (copper artifacts in particular) single it out among other LVC sites. Moreover, the Książnice site is the first

known LVC cemetery on the Pińczów ridge. The reconstruction of settlement processes of LVC communities in the successive phases of the culture (phase I – western Volhynia, between the Styr River in the west and the Horyń River in the east; phase II [the classical phase] – the western part of the Volhynian Upland, to the Wieprz River, the Nałęczów plateau and the south-eastern part of the Sandomierz-Opatów Upland; phase III – all the above areas, as well as the Lublin Upland and the Rzeszów Foothills, to the Dniestr in the south and the Miechów Upland in the west) suggested by S. Kadrow and A. Zakościelna (Kadrow, Zakościelna 2000, 214; Fig. 17) designates the west and the south-west as the directions of LVC dissemination. The finds from Książnice supplement the thesis in a significant way. Since the LVC site in Złota Sandomierska, 80 km further north-east, is dated at phase II, and the LVC site in Bronocice, 70 km further south-west, is dated at phase IIIb (i.e. at the final period of the culture), the LVC cemetery at Site 2 in Książnice, dated at phase IIIa, marks a very important stage in the migration of the LVC population from the south-eastern part of the Sandomierz-Opatów Upland toward the Miechów Upland.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to Dr. Anna Zakościelna Ph.D. from the Institute of Archaeology of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin for help during excavations and when elaborating materials. Dr. Zakościelna and Elżbieta Trela M.A. from the Archaeological Museum in Kraków described flint assemblages. Dr. Natalia Skakun from the Laboratory of Micro-Wear Analysis of the Institute of Material Culture, Russian Academy of Sciences, in Sankt Petersburg made preliminary micro-wear analyses of flint remains from grave 4.

I would like also to thank Mirosława and Bogdan Siwiec from Pacanów for their logistic support and help in contacts with local self-governed authorities.

Translated by Anna Skucińska

References

- Bronicka-Rauhutowa J.
1953 Groby kultury wstęgowej ceramiki malowanej w Gródku Nadbużnym w pow. hrubieszowskim, *Sprawozdania Archeologiczne* 2, 54–57.
- Cofta-Broniewska A. and Koško A.
1982 *Historia Pierwotna Społeczeństw Kujaw*, Poznań.
- Czerniak L.
1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.
- Dziekoński T.
1962 Metalurgia miedzi na osadzie kultury ceramiki wstęgowej malowanej w Złotej, pow. Sandomierz oraz próba ustalenia pochodzenia przerabianego tam surowca, *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa* 7, 7–126.

Gabałówna L.

- 1966 *Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej. Brześć Kujawski, stan. 4, Łódź.*

Gedl M.

- 1982 Zarys dziejów metalurgii miedzi i brązu na ziemiach polskich do początku epoki żelaza, *Pamiętnik Muzeum Miedzi (Legnica) 1*, 33–66.

Gliński W., Okoński J., Wilk S.

- 2003 Badania na trasach światłowodowych w województwie świętokrzyskim – przykład pozytywnego konserwatorstwa archeologicznego, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 24*, 361–385.

Głosik J. and Gurba J.

- 1961 Ogólne wyniki prac archeologicznych w Strzyżowie, pow. Hrubieszów w 1961 r., *Sprawozdania Archeologiczne 15*, 358–365.

Graba-Łęcka L. and Szymański W.

- 1957 Znaleźisko topora miedzianego w miejscowości Konieczmosty, pow. Pińczów, *Wiadomości Archeologiczne 24*, 88–92.

Gruszczynska A. and Mitura P.

- 2002 Materiały kultury lubelsko-wołyńskiej w rejonie Księżych Górek w Łańcucie, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 23*, 33–54.

Gurba J.

- 1967 Groby ludu z ceramiką wstęgową malowaną w Moniatyczach Kolonii, pow. Hrubieszów, *Studia Archeologiczne 2*, 143–154.
- 1973 Kultura wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej, *Annales UMCS 28*, 83–93.

Gurba J., Jasiński A.

- 1962 Zniszczone cmentarzysko tzw. kultury ceramiki wstęgowej malowanej w Ornatowicach, pow. Hrubieszów, *Wiadomości Archeologiczne 29*, 361–362.

Kadrow S.

- 1989 Materiały kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska nr 1D w Strzyżowie woj. Zamojskie, z badań 1961–1963 r., *Prace i Materiały Zamojskie 1*, 5–33.
- 1992 Osada kultury lubelsko-wołyńskiej na stan. 35 w Kosinie, gm. loco, woj. rzeszowskie, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 14*, 141–150.

Kadrow S. and Kłosińska E.

- 1989 Obiekt kultury lubelsko-wołyńskiej na stanowisku 10 w Łańcucie, woj. rzeszowskie, *Sprawozdania Archeologiczne 40*, 9–25.

Kadrow S. and Zakościelna A.

- 2000 An outline of evolution of Danubian cultures in Małopolska and western Ukraine, *Baltic-Pontic Studies 9*, 187–253.

Kempisty E.

- 1962 Grób kultury wstęgowej ceramiki malowanej w Werbkowicach pow. Hrubieszów, *Wiadomości Archeologiczne 28*, 198–200.

- Kokowski A. and Zakościelna A.
1988 Grób kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, gm. Hrubieszów, woj. Zamość, *Sprawozdania Archeologiczne* 39, 59–67.
- Kostrzewski J.
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań.
- Kowalczyk J.
1950 Drugi grób kultury wstęgowej ceramiki malowanej z Jaszczowa, w pow. lubelskim, *Annales UMCS* 5, 1–7.
- Kozłowski J.K.
1971 Eneolityczne groby szkieletowe z Nowej Huty-Wyciąże, pow. Kraków, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 1, 65–98.
- Kruk J. and Milisauskas S.
1985 *Bronocice. Osiedle obronne ludności kultury lubelsko-wołyńskiej (2800–2700 lat p.n.e.)*, Wrocław.
1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- Machnik J.
1957 Sprawozdanie z badań powierzchniowych lewobrzeżnej terasy Wisły na odcinku Igołomia–Sandomierz, *Sprawozdania Archeologiczne* 4, 151–167.
- Masson W.M. and Merpert. N. Ja. (ed.)
1982 *Eneolit SSSR*, Moskwa.
- Matoga A and Matoga B.
1993 *AZP. Wyniki badań powierzchniowych na obszarze 95–67* (manuscript), Kielce.
- Matuschik I.
1997 Eine donauländische Axt vom Typ *§iria* aus Bodensee. Ein Beitrag zur Kenntnis des frühesten kupferführender Horizontes im zentralen Nordalpengebiet, *Prähistorische Zeitschrift* 72, 80–105.
- Muzyczuk A. and Tunia K.
1992 Eneolithic copper axe from Krzemienna, Krosno Province, *Acta Archaeologica Carpathica* 31, 151–156.
- Nosek S.
1955 Kultura wstęgowej ceramiki malowanej na Lubelszczyźnie, *Światowit* 21, 125–137.
- Patay P.
1984 *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn (= Prähistorische Bronzefunde)*, München.
- Podkowińska Z.
1953 Pierwsza Charakterystyka stanowiska eneolitycznego na Polu Grodzisko I we wsi Żłota, pow. Sandomierz, *Wiadomości Archeologiczne* 19, 1–47.
1959 Stanowiska neolityczne i późniejsze w okolicach wsi Gorzyczany, pow. Sandomierz, *Sprawozdania Archeologiczne* 6, 11–21.
1960a Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Grodzisku II w Żłotej, pow. Sandomierz, w 1958 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 7, 9–18.

- 1960b Badania w Strzyżowie, pow. Hrubiszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939, *Archeologia Polski* 5, 39–80.
- Podkowińska Z., Rauhut D. and Krzak Z.
- 1959 Osadnictwo eneolityczne na Grodzisku II w Złotej pow. Sandomierz, *Sprawozdania Archeologiczne* 3, 235–273.
- Ścibior M.
- 1993 Materiały z zniszczonego obiektu neolitycznego ze stanowiska 6 (Wzgórza Zawichojskie) w Sandomierzu, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 15, 37–51.
- Tunia K. and Parczewski M.
- 1977 Odkrycie dwóch toporów miedzianych na Pogórze Dynowskim, *Acta Archaeologica Carpathica* 17, 151–159.
- Zakościelna A.
- 1981 Materiały krzemienne tzw. kultur południowych z Lubelszczyzny, *Annales UMCS* 35/36, 1–21.
- 1986 Z badań osady kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej w Lesie Stockim, stan. 7, gm. Końskowola, *Sprawozdania Archeologiczne* 38, 31–48.
- 1996a *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, Lublin.
- 1996b Nowe materiały do rekonstrukcji obrządku pogrzebowego kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, 175–186.
- 1997 Badania cmentarzysk kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na stanowisku 26 w Strzyżowie, woj. zamojskie, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 2, 11–15.
- 2005 Kultura lubelsko-wołyńska, [in:] A. Czekaj-Zastawny (ed.), *Obrządek pogrzebowy kultur naddunajskich w neolicie Polski południowo-wschodniej*, Kraków *in print*.
- Zakościelna A. and Gurba J.
- 1995 Badania cmentarzysk kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na Grzędzie Horodelskiej, [in:] *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w roku 1994*, Lublin, 3–7.
- 1996 Badania cmentarzysk kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na Grzędzie Horodelskiej, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, 9–16.
- Zbenovič V.G.
- 1969 Drevejšie mednye topory v Vostočnoj Evropie, *Sovetskaja Archeologija* 1969/3, 135–142.

Stanisław Wilk

GROBY KULTURY LUBELSKO-WOŁYŃSKIEJ ZE STANOWISKA 2 W KSIĄŻNICACH, POWIAT BUSKO ZDRÓJ. BADANIA 2001/2002, 2003 R.

WSTĘP

Stanowisko 2 w Książnicach (pow. Busko Zdrój, woj. świętokrzyskie; stan. 100 na obszarze AZP 95-67), położone jest na wschodnim krańcu Garbu Pińczowskiego, będącego częścią Niecki Nidziańskiej. Stanowisko zajmuje wierzchołek lokalnej wysoczyzny (maksymalna wys. 200,3 m), w północnej części wsi, którą od zachodu opływa niewielki ciek (ryc. 1). Okoliczne tereny pokrywa gleba lessowa o miąższości ok. 30–80 cm.

Stanowisko odkryte zostało przez L. Gajewskiego i J. Machnika w trakcie badań powierzchniowych w 1955 r. (Machnik 1957, 159). Z powierzchni stanowiska zebrano wówczas dużą ilość fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej. W trakcie badań AZP, realizowanych na obszarze 95-67 wiosną 1993 r. przez A. i B. Matogów (Matoga, Matoga, 1993) ze stanowiska zebrano fragmenty ceramiki neolitycznej oraz prehistorycznej.

Ratownicze badania wykopaliskowe, które doprowadziły do odkrycia cmentarzyska kultury lubelsko-wołyńskiej (dalej: KLW) w Książnicach miały miejsce w listopadzie 2001 roku oraz w lutym 2002 roku i stanowiły część większej akcji badawczej przeprowadzonej na trasach układania światłowodów, realizowanych przez Telekomunikację Polską na terenie gminy Pacanów. Kierownikiem badań był S. Wilk. Wykop I/2001/2002 założony został wzdłuż lokalnej, bitej drogi prowadzącej od głównej szosy relacji Kraków – Sandomierz do wsi Książnice i miał powierzchnię ok. 92 m² (46 x 2 m). Pierwsze obiekty ukazały się po odhumusowaniu wykopu, na głębokości ok. 20–40 cm. Materiał zabytkowy zebrany z powierzchni oraz z warstwy ornej świadczył o neolitycznej chronologii stanowiska. Oprócz trzech obiektów sepulkralnych KLW, w sezonie 2001/2002 odsłonięto także obiekty gospodarcze (jamy zasobowe) kultury pucharów lejkowatych (dalej: KPL), obiekt paleniskowy (piec?) kultury ceramiki sznurowej (dalej: KCS) oraz bogato wyposażony zbiorowy grób niszowy kultury złockiej (dalej: KZ; Gliński *et al.* 2003, 263–266).

Latem 2003 roku, dzięki wsparciu Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Kielcach oraz dotacji Starostwa Powiatowego w Busku Zdroju, wznowiono prace wykopaliskowe na omawianym stanowisku, tym razem w formie planowych badań cmentarzyska i osady z okresu neolitu. Objęto nimi obszar o powierzchni 97 m². Oprócz jednego grobu jamowego KLW (obiekt 4/2003) odsłonięto 2 groby grupy krakowsko-sandomierskiej KCS (grób jamowy – płaski i niszowy), obiekt niszowy KCS bez śladów pochówku, dwie jamy zasobowe KPL oraz dużej wielkości, owalny obiekt datowany na fazę wczesno-mierzanowicką kultury mierzanowickiej, w wypełniku którego natrafiono na ślady praktyk religijnych (obiekt ofiarniczy?) (ryc. 2).

MATERIAŁY

1. Opis zespołów grobowych

Grób nr 1 KLW (obiekt 1/2002) – odsłonięty w środkowej partii wykopu I/2001, miał formę prostokątnej jamy o wymiarach 200 x 80 cm, orientowanej na kierunku N–S, uszkodzonej od północy przez nowożytny wkop kanalizacyjny. Wypełnisko płytkiej jamy składało się z ciemnobrunatnej próchnicy i zawierało silnie rozdrobnione fragmenty kości ludzkich, których stan zachowania uniemożliwiał przeprowadzenie analiz antropologicznych oraz określenie pozycji w jakiej ułożono zmarłego do grobu (ryc. 3A, 9). Inwentarz: trzy, znalezione w południowo-wschodniej partii grobu, zachowane niemal w całości naczynia gliniane. Naczynie nr 1 (Ks-c/1/1/01, ryc. 3C1) – amfora gruszkowata; posiada stosunkowo szerokie, wyraźnie odcięte dno, wybrzuszoną dolną partię brzuśca i łagodnie zwężające się ku wylewowi ramiona przechodzące w niską szyjkę. Charakterystycznym elementem jest lekko wywinięty na zewnątrz wylew oraz dwa niewielkie, wystające nieco ponad krawędź wylewu ucha, zdobione od strony wierzchniej dołkami palcowymi (jedno ucho zachowane w całości, drugie we fragmentach). Naczynie nr 2 (Ks-c/2/1/01, ryc. 3C2) – wysoki puchar doniczkowaty o prostym, miejscami facetowanym, lekko wychylonym do wewnątrz wylewie, zdobionym czterema niewielkimi, symetrycznie rozmieszczonymi stożkowatymi guzami-wypustkami na krawędzi wylewu. Naczynie nr 3 (Ks-c/3/1/01, ryc. 3C3) – mała czarka o stosunkowo grubych ściankach i prosto ściętym wylewie, znaleziona wewnątrz naczynia nr 1. Na wewnętrznych ściankach opisywanego naczynia zachował się smolisty osad.

Oprócz naczyń ceramicznych w grobie znaleziono 10 wyrobów krzemienych, w tym dwa trapezy (ryc. 3B8, 10), dwa wiórodłupki (ryc. 3B1, 4), trzy odłupki (ryc. 3B6, 7, 9), dwa wióry (ryc. 3B3, 5) i 1 fragm. wióra (ryc. 3B2), wszystkie wykonane z krzemienia czekoladowego.

Grób 2 KLW (obiekt 9a/2002) – odsłonięto w SE partii wykopu I/2001/2002, w trakcie eksploracji zinwentaryzowanego wcześniej grobu niszowego kultury złockiej. Jego partia stropowa, posiadająca wymiary ok. 185 x 105 cm zarysowała się na gł. ok. 40 cm jako fragment prostokątnej jamy, zniszczonej w partii S przez wkop pod niszę grobu złockiego.

Na gł. ok. 50–80 cm ukazał się właściwy pochówek, który, jak się okazało, zapadł się do wykonanej pod nim niszy grobu kultury złockiej (kości podudzia i stóp znajdowały się ok. 30 cm wyżej – na zewnątrz niszy grobu złockiego). Odsłonięty pochówek zawierał dobrze zachowany szkielet dziecka w wieku *Infans II* (11–12 lat), spoczywający w pozycji skurczonej na lewym boku, z czaszką na S i twarzą na W (ryc. 4A, 5).

Inwentarz: trzy niewielkie naczynia gliniane, ułożone w okolicach klatki piersiowej (ryc. 10). Naczynie nr 1 (Ks-c/1/9a/02, ryc. 4B1) – amfotka gruszkowata, szerokootworowa, o przysadzistym kształcie, słabo wyodrębnionym dnie i wystających ponad krawędź wylewu dwóch małych uchach. Naczynie nr 2 (Ks-c/2/9a/02, ryc. 4B2) – niewielka gruszkowata czara, o słabo wyodrębnionym dnie, zdobiona czterema małymi guzami na największej

wydętości brzuśca. Naczynie nr 3 (Ks-c/3/9a/02, ryc. 4B3) – niekompletnie zachowane, szerokootworowe naczynie garnkowe, o esowatym profilu, prostym, karbowanym wylewem i z dwoma wystającymi ponad jego krawędź, niewielkimi, taśmowymi uchami. Z warstwy stropowej obiektu 9/2002 cz. W (nad grobem 2 KLW) pochodzi zachowana fragmentarycznie czarka gruszkowata, o bardzo zniszczonych powierzchniach. Naczynie posiada baniasty brzusek i lekko rozchyloną, niską szyję. O ile przynależność omawianej czarki do KLW nie budzi wątpliwości, o tyle zakwalifikowanie jej jako części wyposażenia grobu 2 KLW nie jest pewne. Ponadto zmarłego wyposażono w 3 przedmioty wykonane z miedzi. Są to: naszyjnik (znaleziono oparty o podstawę czaszki, od strony E, ryc. 10) z pojedynczego zwoju drutu miedzianego (Ks-m/2/9a/02, ryc. 4C3), o formie zbliżonej do koła, z końcówkami zachodzącymi na siebie i wadze 17,4 g (ryc. 11: 1); okrągły naramiennik (znaleziony pod czaszką) z pojedynczego zwoju drutu miedzianego, z końcówkami zachodzącymi na siebie (Ks-m/3/9a/02, ryc. 4C2), o wadze 13,01 g (ryc. 11: 1) oraz unikatowa, otwarta bransoleta (ryc. 11: 3–5), znalezioną na prawej kości przedramienia, z taśmy miedzianej (Ks-m/1/9a/02, ryc. 4C 1) o wadze 14,9 g, zwężającą się z jednej strony i prosto uciętą z drugiej. Bransoleta zdobiona jest dwoma rzędami dołków wykonanych puncą wzdłuż krawędzi taśmy. Od węższej strony posiada ona mały, okrągły otwór (służący do zapinania?). W skład inwentarza krzemienno-węglowego wchodzi także trzy wyroby z krzemienia czekoladowego. Są to: 1 łuszczeń (ryc. 4D5), 1 fragm. mikrowiórka (ryc. 4D3), 1 drapacz z krawędzią wzdłużnie obustronnie wyświeconą i uformowaną retuszem rynienkowatym (ryc. 4D1). Ponadto odkryto: 1 rylec klinowy boczny z krzemienia wołyńskiego (ryc. 4 D4) oraz częściowy podstępiec z krzemienia świeciechowskiego (ryc. 4D2). Zakwalifikowanie tego ostatniego do inwentarza grobu nr 2 KLW może nie być pewne, ponieważ spoczywał on w strefie, gdzie nastąpiło przemieszanie materiału KLW z materiałem z grobu niszowego kultury złockiej.

Grób 3KLW (obiekt 8/2002) – znajdował się około 4 m na NW od grobu nr 2 KLW, uszkodzony od SW przez obiekt nr 7/2002 (obiekt paleniskowy KCS), posiadał wydłużony, nerkowaty kształt o wymiarach 230 x 115 cm, orientowany na linii NW–SE. Obiekt miał formę płytkiej jamy o ciemnobrunatnym wypełnisku. W skupiskach zlokalizowanych w centralnej i NE części obiektu znaleziono fragmenty kości zwierzęcych, a w SW partii grobu, wokół topora miedzianego (ryc. 6A, ryc. 12) leżały ludzkie kości śródręcza i paliczki. Inwentarz: naczynie nr 1 (Ks-c/1/8/02, ryc. 6B; usytuowane w SE części jamy grobowej) – szerokootworowe, o profilu dwustożkowym, z największym wybrzuszeniem w połowie wysokości naczynia z dwoma niewielkimi uchami wystającymi nieznacznie ponad krawędź wylewu. Ścianki naczynia pokryte są ornamentem nieregularnych prostokątów malowanym białą, olejną farbą, pierwotnie tworzących motyw szachownicy. Na brzuścu znajduje się rozdwojony guz (po drugiej stronie widoczny jest jedynie negatywny po drugim guzie). Topór miedziany odkryty został przy SW krawędzi zniszczonego w tym miejscu obiektu (ryc. 13). Jego wymiary to: długość 165 mm, największa szerokość 26 mm, średnica otworu na oprawę 16–17 mm, waga 190 g. Zabytek posiada wąską, smukłą, rozszerzającą się na końcu, ścienną brodę, masywne, niemal kuliste zgrubienie na oprawę i wydłużony

w kształt kolca, lekko spłaszczony, tępo zakończony obuch (ryc. 6C, 14). Górna część oprawy wysunięta jest nieco powyżej powierzchni obucha i brody, tworząc swego rodzaju kryzę. Od strony obucha widoczna jest delikatna linia (ryta?) oddzielająca wspomnianą kryzę od nasady. W rzucie poziomym widoczne jest asymetryczne ułożenie obucha względem brody, obie części topora odchylone są od osi podłużnej w przeciwnych kierunkach. Topór odłany został w dwuczęściowej formie i nosi ślady szwu, biegnącego po obu stronach (na stronie wierzchniej szew jest wyraźniejszy, od spodu mniej widoczny) wzdłuż całej jego długości. Charakterystycznym elementem, który wyróżnia odkryty zabytek spośród innych z tego okresu jest specyficzny kształt obucha oraz obecność u dolnej nasady otworu dwóch, dość dużych, asymetrycznie umieszczonych, trójkątnych wąsów, służących najprawdopodobniej do usztywniania trzonka. Należy podkreślić doskonałość wykonania i wykończenia, który odznacza się gładkim opracowaniem powierzchni (gdziekolwiek widoczne są ślady młotkowania) i praktycznie brakiem śladów użytkowania (oprócz kilku niewielkich rys na brodzie).

Materiał krzemieniowy składa się z czterech wyrobów z krzemienia czekoladowego, w tym: 3 długich wiórów: dwóch z mikroretuszem krawędzi wzdłużnych (ryc. 6D1, 3), jednego z mikroretuszem wierzchołka (ryc. 6D2) oraz 1 odłupka z mikroretuszem jednej krawędzi (ryc. 6D4).

Grób 4 KLW (obiekt 9/2003) – odsłonięto w obrębie aneksu C' i ćwiartki D wykopu 1/2003, na gł. 25–35 cm. Obiekt o wymiarach: 203 x 110 cm, posiadał formę regularnie prostokątnej, orientowanej na linii N–S, płytkiej jamy o wypełnisku składającym się z szarobrunatnej próchnicy (młodsze obiekty odsłonięte na st. 2 w Książnicach odznaczają się znacznie ciemniejszą barwą wypełniska) (ryc. 7A, 15). Od N obiekt został nieznacznie uszkodzony przez młodszą jamę, nieznaną w chwili obecnej proveniencji (obiekt 10/2003). Kompletnie zachowany szkielet mężczyzny w wieku *Maturus* spoczywał w pozycji skurczonej, na prawym boku, z czaszką na S i twarzą na E. W N partii jamy grobowej, w części uszkodzonej przez obiekt 10/2003 znaleziono pojedynczą kość zwierzęcą. Inwentarz: trzy naczynia gliniane usytuowane w cz. E i SE jamy grobowej, na wysokości czaszki i miednicy. Naczynie nr 1 (Ks-c/1/9/03, ryc. 7C1) – szerokootworowe naczynie amforowate zaopatrzone w dwa różkowe guzy na największej wydętości brzuśca (nie zachował się wylew), w partii górnej widoczne są ślady malowania białą farbą w postaci fragmentów ornamentu wydłużonych trójkątów. Naczynie nr 2 (Ks-c/2/9/03, ryc. 7C2) – wysokie, szerokootworowe naczynie garnkowe o profilu esowatym, wyposażone w dwa niewielkie ucha, lekko wystające powyżej krawędzi wylewu, zachowały się ślady malowania białą farbą (niezbyt czytelny, najprawdopodobniej zbliżony do motywu szachownicy, ornament pokrywa większą część naczynia). Naczynie nr 3 (Ks-c/3/9/03, ryc. 7C3) – niewielka czarka o esowatym profilu, znajdowała się wewnątrz naczynia nr 1. Dłuto miedziane (Ks-m/1/9/03, ryc. 7D) o wymiarach: 84 mm długości, 10 mm szerokości w najszerszym miejscu, 11 mm wysokości i wadze 53,1 g, spoczywało kilkanaście centymetrów na S od części twarzowej czaszki w S partii jamy (ryc. 19). Ułożenie kości dłoni na jednej linii z dłutem może sugerować, iż było ono oprawione w materiał organiczny (ryc. 16). Dłuto ma lekko soczewkowaty kształt o prze-

kroju zbliżonym do kwadratu z zaokrąglonymi bokami, wyraźnie wyodrębnione, lekko wachlarzowate, ścienione ostrze i płaski, delikatnie rozklepany obuch.

Inwentarz wyrobów krzemiennych składa się z 16 trapezów wykonanych z surowca czekoladowego, które spoczywały ułożone półkolistie w NW narożniku jamy grobowej (ryc. 7B: 3–18; 18). Trzy spośród nich (Ks-k/16/9/03, Ks-k/17/9/03, Ks-k/18/9/03) nawiązują formą do użytkowanych przez ludy strefy leśnej grocików typu „Sośnia” (ryc. 7B: 16–18). Ponadto z grobu pozyskano dwa wióry, które znajdowały się poniżej stawu biodrowego prawej nogi szkieletu (ryc. 17): dłuższy wiór z krzemienia czekoladowego (Ks-k/2/9/03, ryc. 7B1) i nieco mniejszy z krzemienia świeciechowskiego (Ks-k/1/9/03, ryc. 7B2).

ANALIZA

1. Naczynia

W grobach na st. 2 w Książnicach znaleziono ich 10 sztuk, od jednego do trzech egzemplarzy w grobie. Pod względem cech formalnych i technologicznych zbior ten jest dość zróżnicowany, znalazły się w nim następujące formy:

1a) amfora gruszkowata (naczynie Ks-c/1/1/01, grób 1 KLW),

1b) szerokootworowa, amfora gruszkowata o przysadzistych proporcjach, zaopatrzona w dwa niewielkie ucha wystające nieco powyżej krawędzi wylewu, (naczynie nr Ks-c/1/9a/02, grób 2 KLW),

2) naczynie amforowate, o kulistym brzuścu, z rozkowymi guzami na największej wydętości brzuśca (naczynie nr Ks-c/1/9/03, grób 4 KLW),

3) pucharzek doniczkowaty (forma określana również mianem naczynia doniczkowatego albo naczynia w kształcie połowy beczułki) (naczynie nr Ks-c/2/1/01, grób 1 KLW),

4) czarka gruszkowata zdobiona guzami na największej wydętości brzuśca (naczynie nr Ks c/2/9a/02, grób 2 KLW),

5) szerokootworowe naczynie o dwustożkowym profilu, zaopatrzone w dwa niewielkie ucha wystające nieco powyżej krawędzi wylewu, o największym wybrzuszeniu w połowie wysokości brzuśca, na ściankach naczynia widoczny jest ornament malowany białą farbą w nieregularną szachownicę(?) (naczynie nr Ks-c/1/8/02, grób 3 KLW),

6a) mała czarka (naczynie miniaturowe) – przystawka o wylewie skierowanym do wewnątrz (naczynie nr Ks-c/3/1/01, grób 1 KLW),

6b) mała czarka (naczynie miniaturowe) o esowatym profilu (naczynie nr Ks-c/3/9/03, grób 4 KLW),

7) szerokootworowe naczynie garnkowate, zaopatrzone w dwa wystające nieco powyżej wylewu ucha, o największej wydętości w górnej partii brzuśca (naczynie nr Ks-c/3/9a/02, grób 2 KLW); szerokootworowe naczynie garnkowate o esowatym profilu, z karbowanym brzegiem, zaopatrzone w dwa wystające nieco powyżej wylewu ucha, o największej wydętości w górnej partii brzuśca (obie formy w literaturze określane bywają amforami szerokootworowymi – naczynie nr Ks-c/3/9/03, grób 4 KLW).

Amfory gruszkowate zbliżone do naczynia Ks-c/1/1/01 (ryc. 3C1) znane są m.in. ze stanowiska I w Gorzyczanach k. Samborca (Podkowińska 1959, 15; ryc. 3: 5), z Lasu Stocznego, st. 7, jama 46 (Zakościelna 1986, 39; ryc. 8: 1) i st. 35 w Kosinie (Kadrow 1992; 147, 148; ryc. 7: c; 8: d), z grobu 1 na st. 10 w Strzyżowie (Zakościelna 1996b, 177, 184; ryc. 5e), z grobu 2 na st. 10 w Strzyżowie (Zakościelna 1996b, 177, 185; ryc. 6a, b), z grobu VI na st. 1C w Gródku Nadbużnym (Kadrow, Zakościelna 2000, 227; ryc. 28c). Amfory te niezbyt często występują w inwentarzach obiektów KLW i wydaje się, że można je wiązać z młodszymi fazami rozwoju KLW.

Naczynie amforowate Ks-c/1/9/03 z grobu 4 KLW (ryc. 7C1), posiada analogie wśród materiałów z osady oraz z grobu KLW w Bronocicach, pow. Miechów. Zbliżone do książniczego egzemplarze J. Kruk i S. Milisaukas zaliczyli do grupy II. Liczne fragmenty analogicznych, pełnych guzów rożkowych, wspomniani wyżej badacze zaliczyli do grupy zdobień – b2 (Kruk, Milisaukas 1985, 35, 59; ryc. 12: 4; 23, a także tabl. XI 6, XII 1). Na żadnym z naczyń z Bronocic nie stwierdzono występowania ornamentu malowanego białą farbą (co wyróżnia egzemplarz książniczy). Zbliżone do opisywanego zabytku naczynia pochodzą z grobów 1 i 2 na st. 10 w Strzyżowie (Zakościelna 1996b, 177, 184, 185; ryc. 5d, 6e). Naczynie Ks-c/1/9/03 wykazuje cechy fazy młodszej KLW.

Naczynie Ks-c/2/1/01 (ryc. 3C2), stanowi bardzo dobry przykład niezwykle popularnego na całym obszarze występowania KLW tzw. pucharka doniczkowego (Zakościelna 1986, 36). Egzemplarze tego typu mają najczęściej lekko rozszerzający się, stożkowy lub beczułkowy brzusiec. Liczne przykłady podobnych do książniczego pucharków znamy m.in. ze Strzyżowa (Podkowińska 1953, Tabl. III 3, XI 1; 1960, 73, Tabl. XIII, ryc. 5) oraz st. 1D (Kadrow 1989, 19; ryc. 7: 1), grobu 1 na st. 2 w Husynnem (Zakościelna 1996b, 175, 176, 181; ryc. 2a), z grobu 3 na st. Strzyżów 10 (Zakościelna 1996b, 177, 186, ryc. 7Ba), z grobu 4/1995 na st. 26 w Strzyżowie (Zakościelna, Gurba 1996, 9, 14; ryc. 3a), Gródka Nadbużnego (Bronicka-Rauhutowa 1956, 56; ryc. 3) i st. 1C, grób I (Kokowski, Zakościelna 1987, 64; ryc. 6c), Złotej – Grodziska I, jama 18 (Podkowińska 1953, Tabl. III 3, 5), Miednik (Podkowińska 1953, Tabl. XIII) Kołokolina na Podolu (Podkowińska 1953, Tabl. XIII 7), Jaszczowa (Nosek 1955, 127; ryc. 4; Kowalczyk 1950, Tabl. II; ryc. 5), Moniatycz Kolonii (Gurba 1967, 146, 150; ryc. 5, 7, 14), Siennicy Różanej i Stefankowic (Nosek 1955, 131; ryc. 13, 14), Lasu Stocznego st. 7 – jama 46 i 48 (Zakościelna 1986, 35, 38, 43; ryc. 4: 1; 7: 1, 4, 7; 12: 1, 5, 7), Werbkowic (Kempisty 1962, 199; ryc. 5a, 7) oraz st. 10 w Łąncucie (Kadrow, Kłosińska 1988, 14, 17; ryc. 5h, 8g). Naczynia doniczkowe licznie wystąpiły wśród materiałów z osady obronnej KLW w Bronocicach. Tam zakwalifikowano je do grupy IV (Kruk, Milisaukas 1985, 60; ryc. 23). Pucharki doniczkowe pojawiają się na stanowiskach z fazy II i III KLW. Różnice między nimi polegają przede wszystkim na odmiennej ornamentyce, gdyż w II fazie naczynia często zdobione są ornamentem tzw. wiszących trójkątów wykonanych z płytkich dołków, poniżej wylewu lub w części przydennej naczynia (Kadrow, Zakościelna 2000, 213, 216, 217; ryc. 19b, 20a), w późniejszych fazach (IIIa, IIIb) występuje jedynie ornament guzów plastycznych nalepianych symetrycznie na wylewie. W związku z powyższym pucharek z grobu 1 KLW należy wiązać z fazą III.

Czarki gruszkowate, zbliżone do egzemplarza Ks-c/2/9a/02 z grobu 2 KLW w Książnicach (ryc. 4B2), uważane są za jeden z najbardziej charakterystycznych elementów KLW (Nosek 1955, 132). Obok występowania naczyń gruszkowatych takim wyznacznikiem jest zwyczaj pokrywania powierzchni naczyń (po wypale) ornamentem wykonanym białą farbą, otrzymany z szlamowanej kredy i oleju roślinnego lub zwierzęcego (Gurba, Jasiński 1963, 362; Kempisty 1962, 198–199; Zakościelna 1996, 8, 9; Podkowińska 1953, 11). Powierzchnie zewnętrzne czarek gruszkowatych często są gładzone, czasami zaopatrzone w stożkowate guzy na największej wydętości brzuśca lub pokrywane dekoracją malarską w postaci poziomych, pionowych pasów, wydłużonych trójkątów skierowanych wierzchołkami w górę lub w dół, motywów szachownicy lub ukośnych linii na wylewie i poniżej niego, malowanych białą farbą (Kadrow, Zakościelna 2000, 213; Zakościelna 1986, 36). Znaleziska czarek gruszkowatych pochodzą m.in. z Jaszczowa (Nosek 1955, 127–129; ryc. 5–7; Kowalczyk 1950, Tabl. II; ryc. 6), Werbkowic (Kempisty 1962, 198; ryc. 3, 4); Moniatycz Kolonii (Gurba 1967, 145: 3, 4; 147: 10; 150: 15, 17, 18), Ornatowic (Gurba, Jasiński 1962, 362), Złotej st. Grodzisko I (Podkowińska 1953, Tabl. I2–5, II1–2, III2), Strzyżowa st. I (Podkowińska, 1960b, 48; Tabl. II; ryc. 5, 7,); Strzyżowa st. II (Podkowińska 1953, Tabl. XI4–6, 7, XIII3, 4; Podkowińska 1960b, 73, 74; Tabl. XIII 2, XIV 1–4), Złotej Grodziska II (Podkowińska, Rauhut, Krzak 1959, 250; ryc. 6b, d, 260, 9e), st. 10 w Łańcucie (Kadrow, Kłosińska 1989, 19; ryc. 9a–b), st. w Zimnem (Gurba 1973, 87, ryc. 3), st. 6 w Sandomierzu (Ścibior 1993, 44; tabl. VII2, 3, 7, 8), Lasu Stockiego st. 7 (Zakościelna 1986, 38, 41, 43; ryc. 7: 6, 10: 6, 12: 2). Obecnie uważa się, że obecność w inwentarzach KLW czarek gruszkowatych oraz innych form ceramiki pokrytych ornamentem malowanych białą farbą motywów geometrycznych, nie wiąże się jedynie z klasyczną fazą tej kultury, ale elementy owe kontynuowane są także w młodszej fazie (IIIa), obok naczyń garnkowatych, gruszkowatych, wazowatych i ornamentu plastycznych listew i guzów, karbowanych brzegów i dołków palcowych.

Szerokootworowe amfory gruszkowate, o przysadzistych proporcjach, zaopatrzone w dwa taśmowate, wystające ponad krawędź wylewu ucha (ryc. 4B2), znane są z kilku stanowisk KLW, m. in. ze st. 35 w Kosinie (Kadrow 1992, 147; ryc. 8d), Złotej st. Grodzisko I (Podkowińska 1953, Tabl. IV1). Zbliżone do naczynia Ks-c/1/9a/02, fragmenty ceramiki znane są także ze stanowiska I w okolicach wsi Gorzyczany k. Samborca (Podkowińska 1959, 15; ryc. 3: 2).

Dwa przykłady analogicznych do Ks-c/1/8/02 (ryc. 6B) szerokootworowych naczyń o dwustożkowatym profilu i dwóch wystających ponad krawędź wylewu uchach, pochodzą z badań przeprowadzonych w okresie międzywojennym w Strzyżowie (Podkowińska 1953, Tabl. XII, 3; Podkowińska 1960, 48, 73; tabl. III3, XIII1a, 1b). Oba egzemplarze należy raczej wiązać z młodszą fazą KLW (IIIa).

Małe (miniaturowe) czarki znaleziono m. in. na st. 10 w Łańcucie (Kadrow, Kłosińska 1988, ryc. 9a, b), st. 7 w Lesie Stockim (Zakościelna 1986, 38, 41; ryc. 7: 6, 10: 6), w Gródku Nadbużnym, grób nr 2 (Bronicka-Rauhutowa 1956, 56; ryc. 3), Jaszczowie (Nosek 1955, 128; ryc. 6), w grobie na st. 2 w Husynnem (Zakościelna 1996b, 176, 181; ryc. 2c–f), z grobu

2 na st. 10 w Strzyżowie (Zakościelna 1996b, 177, 185; ryc. 6d), w grobie 7/1996 na st. 26 w Strzyżowie (Zakościelna 1997, 11, 13; ryc. 2b). Zabytki tego typu, podobnie jak w przypadku znalezisk z Książnic (ryc. 3C3, 7C3), wkładane były często do większych naczyń (np. w Werbkowicach, Kempisty 1962, 198, 199; ryc. 6, 7).

Szerokootworowe, zaopatrzone w małe ucha, naczynia garnkowate o esowatym profilu (ryc. 4B3, ryc. 7C2), znane są m.in. ze st. 7 w Lesie Stockim (identyczny egzemplarz ale dodatkowo zdobiony nacięciami na wylewie – Zakościelna 1986, 41; ryc.10: 5), st. 3 w Łańcucie, obiekt 30 i 30A (Gruszczyńska, Mitura 2002, 46; tabl. V10). Forma ta obecna jest w fazie II (np. w jamie 54, st. 7 w Lesie Stockim – Kadrow, Zakościelna 2000, 222; ryc. 24c) i przeżywa się w fazie III. Warty podkreślenia jest fakt, iż naczynia o profilu esowatym z uchami przy wylewie spotykane są zazwyczaj w materiałach osadowych KLW, w zespołach grobowych wystąpiły po raz pierwszy w Książnicach.

Pozyskane z grobów KLW naczynia wykonane zostały z gliny schudzonej dodatkiem tłuczni ceramicznego (średnia i duża ilość domieszki) i drobnego piasku (mała i średnia ilość domieszki). Wszystkie naczynia odznaczają się bardzo dobrym wypałem, a ich barwa waha się pomiędzy ciemnoszarą, beżowo-szarą, pomarańczowo-szarą i czarną, po różne odcienie barwy pomarańczowej i brunatnej. Ścianki posiadają jednobarwne lub trójbarwne przełomy (szary, pomarańczowy – szary-pomarańczowy). Większość naczyń ma gładzone powierzchnie zewnętrzne oraz wewnętrzne w okolicy wylewu. Brzegi są proste, lekko wychylone na zewnątrz, w jednym przypadku karbowane. Ścianki osiągają grubość 2–9 mm.

Wyróżnić można następujące grupy zdobień:

A – zdobienie powierzchni brzuśca naczyń za pomocą białej, oleistej farby:

- 1 – w ornament wysokich trójkątów,
- 2 – w ornament nieregularnych prostokątnych lub owalnych pól;

B – zdobienie za pomocą nalepianych plastycznych guzów:

- 1 – symetrycznie umieszczonych na krawędzi wylewu,
- 2 – pojedynczych, umieszczonych na największej wydętości brzuśca,
- 3 – podwójnych, umieszczonych na największej wydętości brzuśca,
- 4 – pojedynczych, pełnych, rożkowych guzów – uchwytów, na największej wydętości brzuśca;

C – zdobienie za pomocą dołków palcowych, odcisniętych na wierzchołkach uch,

D – zdobienia za pomocą karbowania (nacinania) wylewów.

Ornament malowany wystąpił na szerokootworowym naczyniu o dwustożkowym profilu, na szerokootworowym naczyniu garnkowatym o profilu esowatym i na szerokootworowym naczyniu amforowatym o kulistym brzuścu. Pozostałe formy (oprócz małych czarek-przystawek) zdobione były jednym z wariantów ornamentu plastycznego. Należy przy tym zauważyć, że obecność ornamentu malowanego białą farbą na naczyniu o profilu dwustożkowym jest rzadkim zjawiskiem w KLW. Jak to już wielokrotnie podkreślano, ornament taki towarzyszy przede wszystkim czarkom gruszkowatym oraz niektórym wariantom pu-charków na pustej nóżce.

2. Wyroby krzemienne

Łącznie z czterech grobów KLW ze st. 2 w Książnicach pozyskano 37 wyrobów krzemianych, z których 34 wykonano z surowca czekoladowego, 2 z surowca świeciechowskiego, a jedynie 1 z krzemienia wołyńskiego.

Grób nr 1 KLW zawierał 10 wyrobów z krzemienia czekoladowego (ryc. 3B). Inwentarz charakteryzuje się przewagą odłupków (3 sztuki) i wióroodłupków (2 szt.) nad wiórami (1 cały + 2 fragm. wiórow), z których tylko jeden (Ks-k/10/1/02), posiada duże rozmiary (92 m dł. x 22 mm szer.). Dodatkowo w omawianym grobie znaleziono dwa niewielkie trapezy, użytkowane, jak się wydaje, w charakterze grocików.

Zbiór przedmiotów krzemianych z grobu nr 2 KLW (ryc. 4D) charakteryzuje się przede wszystkim obecnością niewielkich narzędzi: drapacza z krzemienia czekoladowego, użytkowanego najprawdopodobniej w charakterze sierpca (Ks-k/1/9a/02) (narzędzie to obok ryłca uważane jest za jeden z wyznaczników KLW w przemyśle krzemianym – Balcer 1983, 115–116) oraz ryłca z krzemienia wołyńskiego (Ks-k/4/9a/02). Oprócz narzędzi w grobie znaleziono fragm. mikrowiórka (Ks-k/3/9a/02) oraz łuszczeń dwubiegunowy (Ks-k/5/9a/02). Od przedstawionego inwentarza odbiega znaleziony w obrębie grobu 2 KLW, ale w strefie przemieszania z wypełniskiem grobu 1 kultury złockiej, długi wiór (Ks-k/2/9a/02) z krzemienia świeciechowskiego.

Zabytki krzemienne z grobu 3 KLW (ryc. 6D) wykazują cechy poprzelomowe przemysłów krzemianych kultur młodszego kręgu naddunajskiego (Zakościelna 1996, 101–107). Od przedstawionych wyżej różnią się przede wszystkim wielkością. Trzy spośród czterech wyrobów to wióry (Ks-k/1/8/02, Ks-k/2/8/02, Ks-k/3/8/02) z czego dwa (Ks-k/3/8/02, Ks-k/2/8/02) są dość długie, odpowiednio 106 i 78 mm (dla porównania jeden z wiórow z grobu 1 ze st. 1A w Strzyżowie ma 20 cm długości; Zakościelna 1996a, 4). Inwentarz zamyka odłupkę (Ks-k/4/8/02).

Z grobu 4 KLW (ryc. 7B), pochodzi zbiór 16 trapezów oraz dwa wióry. Sposób ułożenia trapezów w grobie (półkuliście w narożniku NW jamy, ryc. 18) pozwala przypuszczać, że mogły one spełniać rolę zbrojników narzędzia złożonego (sierpa?). Analiza traseologiczna całego zespołu wykazała, iż na trzech spośród 16 trapezów istnieją ślady cięcia mięsa. Być może świadczy to o tym, że narzędzie odsłonięte w grobie 4 KLW wykonano jedynie na potrzeby grobowe, z różnego rodzaju zbrojników. Oczywiście, można także przypuszczać, iż odkryte trapezy pełniły funkcję grotów strzał (w omawianym zbiorze trzy trapezy mogą być interpretowane jako grociki typu Sośnia, zazwyczaj spotykane na stanowiskach kultury niemeńskiej). Wspomniane dwa wióry znajdowały się poniżej stawu biodrowego nogi prawej szkieletu. Wydaje się, że w momencie składania zmarłego do jamy grobowej mogły być umocowane w okolicy bioder. Ponadto bezpośrednio pod krzemieniami natrafiono na niezidentyfikowaną substancję, zdecydowanie wyróżniająca się swoją rdzawo-pomarańczową barwą na tle żółtego lessu. Do chwili obecnej próbka tej substancji nie została poddana badaniom składu chemicznego, ale wydaje się, że nieprzypadkowo właśnie na niej ułożone były omawiane dwa wióry (ryc. 17).

Rozkład typologiczny wyrobów krzemiennych z grobów KLW ze st. 2 w Książnicach wygląda następująco: najliczniejszą grupę stanowią trapezy – 18 sztuk (wszystkie wykonane z surowca czekoladowego), następnie wióry i fragmenty wiórów – 9 szt. (6 z surowca czekoladowego, 3 ze świeciechowskiego), dalej odlupki i ich fragmenty – 4 szt. (wszystkie z surowca czekoladowego), wiórodłupki – 2 szt., mikrowiórek – 1 szt., łuszczeń – 1 szt., rylec – 1 szt. (z surowca czekoladowego), drapacz (sierpiec?) – 1 szt. (z krzemienia wołyńskiego)

Najistotniejszą cechą przedstawionego zbioru wydaje się być przewaga ilościowa trapezów nad pozostałymi rodzajami wyrobów krzemiennych. A. Zakościelna uznaje obecność trapezów w inwentarzach krzemiennych KLW za ślad intensywnych kontaktów społeczności KLW z kulturami strefy leśnej, powstały na drodze wymiany kulturowej jeszcze w fazie II KLW (Zakościelna 1996, 106). Potwierdzeniem tej tezy może być fakt odnalezienia trzech grocików typu Sośnia w obrębie grobu 4 KLW (ryc. 7b – 16–18). Kolejną ważną cechą przedstawionego zbioru jest przewaga surowca czekoladowego (ok. 91,9%) nad świeciechowskim (ok. 5,4%) i wołyńskim (2,7%). Prawidłowość ta jest charakterystyczna dla inwentarzy fazy klasycznej (II) i faz młodszych (IIIa, b) KLW na obszarze Wyżyny Lubelskiej, Sandomiersko-Opatowskiej i Miechowskiej oraz Pogórza Rzeszowskiego (Kadrow, Zakościelna 2000, 237). Należy także podkreślić, iż tylko w jednym przypadku stwierdzono występowanie retuszu rynienkowatego wśród zabytków krzemiennych z grobów KLW z Książnic. Wśród materiałów osadowych, ze st. 2 w Książnicach znajdują się dwa tępe wiertniki zaopatrzone w retusz rynienkowaty skośny (pochodzą one z obiektu 2/2001 – słabo czytelne zaciemnienia zawierającego m.in. fragm. naczynia KLW – ryc. 8).

3. Wyroby miedziane

W skład trzech spośród czterech zbadanych zespołów grobowych (grób 2 KLW, grób 3 KLW, grób 4 KLW) ze st. 2 w Książnicach, wchodziły wyroby miedziane. Przedmioty lub ślady przedmiotów miedzianych występują w ponad 27% przebadanych grobów KLW (Zakościelna 2004). Znamy je m.in. ze Złotej Grodzisko I, gdzie odnaleziono dwie bransolety wykonane z podwójnie zwiniętego drutu miedzianego oraz odkryto ślady rodzimej metalurgii miedzi (Dziekoński 1962, 10, 37, 39, 40; ryc. 22–24); ze st. 26 w Strzyżowie, gdzie wśród siedmiu odsłoniętych grobów aż sześć zawierało przedmioty miedziane lub ich ślady (Kadrow, Zakościelna 2000, 223). Na st. 26 w Strzyżowie znaleziono m.in. dwie niewielkie skrętki z drutu miedzianego, z grobów 2 i 3 (Zakościelna 1997, 14), sztylet miedziany z grobu 1/1994 (Zakościelna, Gurba 1995, 6) oraz ślady przedmiotów miedzianych z grobu 4/1995 (Zakościelna, Gurba 1996, 9). Skrętki (zausznice?) odkryto także na st. 1A w Strzyżowie, grób 1 (Głosik, Gurba 1963, 361) oraz na st. 1C w Gródku Nadbużnym, w grobach IV i V (Kadrow, Zakościelna 2000, 237). Bransolety wykonane z taśmy i skrętek miedzianych znane są ze st. 3, grób 1, w Stefankowicach Kolonii i z Żukowa (Kadrow, Zakościelna 2000, 237). Dwie unikatowe ozdoby miedziane, w formie zawieszek binoklowatych, ujawniono na powierzchni stanowiska 12 w Jankach Dolnych (Zakościelna, Gurba 1996b, 10–11).

Bransolety o podobnym do egzemplarzy ze Złotej wygładzie znane są także z cmentariska w Wyciążu (Kozłowski 1971, 84–88; tabl. X1, 2; ryc. 6, 7), Brześciu Kujawskim (grób 21) i Jordanowie (Gedl 1982, 56; ryc. 4).

Fakt odnalezienia aż pięciu wyrobów miedzianych w czterech przebadanych grobach KLW, ze st. 2 w Książnicach, biorąc pod uwagę zaprezentowaną powyżej statystykę występowania tego typu przedmiotów w inwentarzach KLW, jest zaskakujący. Dodatkowo, wyroby miedziane z Książnic odznaczają się bardzo dobrą jakością wykonania i doskonałym stanem zachowania. Wszystkie są kompletne i niezniszczone przez korozję. Spośród pięciu wyrobów, trzy (bransoleta z taśmy miedzianej, topór typu Şiria, dłuto miedziane) nie posiadają analogii wśród znalezisk KLW.

Większość z kilkunastu toporów miedzianych związanych z młodszym cyklem naddunajskim, znanych z obszaru Polski, pochodzi ze znalezisk przypadkowych, najczęściej luźnych, bez zachowanego kontekstu archeologicznego (Parczewski, Tunia 1977, 157–159; Graba-Łęcka, Szymański 1957, 88–93). Szczególny charakter znaleziska topora typu Şiria, z grobu 3 KLW (ryc. 6C, 14) wiąże się m.in. z tym, że jest to pierwsze znalezisko topora miedzianego w zwartym zespole grobowym, w obrębie kultury lubelsko-wołyńskiej (współ z charakterystycznym, zdobionym ornamentem malowanym białą farbą, naczyniem glinianym Ks-c/1/8/02 oraz z czterema makrolitycznymi wyrobami z krzemienia czekoladowego). Topory typu Şiria, o zbliżonych do egzemplarza książniczego parametrach, grupują się w środkowej i północno-wschodniej części Węgier. Wydaje się, że najbliższą analogię stanowią egzemplarze z Fényeslitke oraz z nieznannej miejscowości k. Debreczyna. Oba reprezentują wariant Aszód (Patay 1984, 65, 312, 313; tabl. 27, 64A, 69; Matuschik 1997, 93; tabl. 9). Topór z Książnic różni się od innych egzemplarzy typu Şiria przede wszystkim bardzo specyficznym zakończeniem obucha, który ma formę wydłużonego, tępo zakończonego kolca, wyróżniającym go elementem są także zachowane w całości, długie wąsy znajdujące się u nasady obsady. Mniej liczne przykłady toporów typu Şiria pochodzą z terenu Rumunii (Patay 1984, 100), Serbii, południowej Austrii oraz Moraw (Matuschik 1997, 93; tabl. 9). Z terenu Polski, oprócz książniczego znamy jeszcze jeden topór typu Şiria, pochodzący z Jeziora Gopło (Kostrzewski 1923, tabl. 96; Czerniak 1980, tabl. 37; Kruk, Mili-sauskas 1999, 97; ryc. 25: 2). Topór ten posiada masywną brodę i tępo zakończony, pogrubiony obuch.

Dłuto miedziane z grobu 4 KLW (ryc. 7D, 19) również należy do unikatowych znalezisk w obrębie KLW. Najbliższe analogie do egzemplarza książniczego pochodzą, podobnie jak w przypadku topora, z terenu północno-wschodnich Węgier (Patay 1984, 21; tabl. I: 2, 7, 11). Chronologia znalezisk obu typów przedmiotów mieści się w fazie A kultury bodrogkereszturskiej (Patay 1984, 6, 7; Matuschik 1997, 98, 99).

Pochodzące z grobu 2 KLW ozdoby w postaci naszyjnika i bransolety (zausznice?) z drutu miedzianego oraz bransolety z taśmy miedzianej, tworzą bogaty zestaw biżuterii. O ile przedmioty wykonane z drutu miedzianego (ryc. 4C1, 2; 11: 1, 2) mają swoje analogie (pod względem techniki wykonania i wyglądu) wśród cytowanych powyżej przykładów ze Złotej, Wyciąża, Brześcia Kujawskiego i Jordanowa, o tyle bransoleta z taśmy miedzianej pokryta

ornamentem dołków wzdłuż krawędzi taśmy (ryc. 4C1; 11: 3–5), nie posiada ich wśród materiałów odnalezionych na terenie Polski. Ogólnie przyjąć można, iż bransoleta pochodzi ze środowiska późnopolgarskiego lub trypolskiego, z terenów położonych na południe lub na wschód od łuku Karpat (dorzecze Cisy, Nizina Węgierska, Ukraina). Sposób wykonania może sugerować, iż pierwotnie taśma, z której wykonano bransoletę mogła tworzyć przedmiot o większych rozmiarach (taśma jest wyraźnie ucięta z jednego końca) np. podwójnie zwiniętą bransoletę lub diadem. Jedyny zbliżony do omawianego przedmiot, pochodzi z Horodniczy, st. II (diadem miedziany zdobiony ornamentem wykonanym techniką puncowania, ze zwężającymi się, zaopatrzonymi w niewielkie otwory końcówkami), gdzie datowany jest na etap BII/CI kultury trypolskiej (Masson, Merpert 1982, tabl. LXII67).

Ze st. 2 w Książnicach pochodzi jeszcze jeden przedmiot miedziany, który możemy łączyć z KLW. Mowa o niewielkim szydle miedzianym (ryc. 21), znalezione na powierzchni obiektu 3/2003 (obiekt ten pełnił funkcję jamy przyniszowej grobu niszowego grupy krakowsko-sandomierskiej KCS). Analogiczne szydło znane jest z grobu nr 29 z Tiszavalk na Węgrzech, należącego do kultury bodrogkereszturskiej, gdzie towarzyszyło m.in. toporowi typu *Şiria* (Patay 1984, 65, tabl. 66D2), fragm. zbliżonego przedmiotu pochodzi z osady grupy Brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej na st. 4 w Brześciu Kujawskim (Gabałówna 1966, 168; Tabl. XLII6). Biorąc pod uwagę powyższe oraz to, iż szydło znalezione ok. 100 cm od grobu 4 KLW (obiekt 9/2003) można wskazywać na jego lubelsko-wołyńską proveniencję.

4. Interpretacja przestrzenna cmentarzyska oraz uwagi na temat orientacji grobów

Z ogólnej liczby 52 stanowisk zawierających pochówki KLW, znamy 72 groby, z czego połowę stanowią, zazwyczaj przypadkowe, odkrycia pojedynczych obiektów (Zakościelna 2005). Jak do tej pory tylko jedno cmentarzysko zostało przebadane w całości (st. 26 w Strzyżowie, z fazy IIIa). Na przykładzie kilku cmentarzysk badanych m.in. na Grzędzie Horodelskiej (Strzyżów st. 2A, Strzyżów st. 10, Strzyżów st. 26) można oszacować, że średnia ilość grobów na cmentarzyskach KLW wynosi 7–8 i są one rozmieszczone w znacznych odległościach od siebie (Zakościelna 1996b, 178; Zakościelna 1997, 14; Kadrow, Zakościelna 2000, 235–236). Dodatkowo, na st. 26 w Strzyżowie dało się zauważyć, że przestrzeń grzebalna rozplanowana jest w formie zbliżonej do prostokąta, z grobami rozmieszczonymi parami w narożnikach.

Opisane obserwacje częściowo potwierdzają się na st. 2 w Książnicach. Odkryte do chwili obecnej cztery pojedyncze groby KLW tworzą zarys fragm. prostokąta. Dłuższy bok (NW–SE), stanowią groby 1, 3, 2 KLW, a krótszy (W–E) groby 2 i 4 KLW. Trzy obiekty założone były na linii N–S, czwarty (grób 3 KLW) wzdłuż linii NW–SE. Odległości pomiędzy skrajnymi grobami wynoszą: po linii NW–SE – 17 m, po linii W–E – 8,60 m (ryc. 2). Takie rozmieszczenie pochówków daje asumpt by sądzić, iż kolejne pochówki mogą znajdować się albo na W od aneksu C' wykopu I/2003 lub na NE od grobu 2 KLW (wówczas

cząstkowy grób 3 KLW o odmiennej orientacji mógłby być pochówkiem centralnym, a oś dłuższa pola grzebalnego miałaby orientację N-S, Zakościelna 2005).

Ułożenie szkieletów w obrębie jam grobowych odpowiada ogólnym zasadom grzebania zmarłych panującym w obrębie KLW, potwierdzonym na licznych stanowiskach tej kultury (Zakościelna 1996b, 178). Zwłoki dziecka (orientacja szkieletu sugeruje, iż może chodzić o dziewczynkę) z grobu 2 KLW, spoczywały w pozycji skurczonej na lewym boku z głową na S i twarzą na W, natomiast zwłoki mężczyzny (grób 4 KLW) na boku prawym z głową na S i twarzą na E. Zawartość grobu 3 KLW jest bardzo intrygująca. W jamie grobowej, wokół topora miedzianego znaleziono kości ręki ludzkiej. Kości zwierzęce zalegające w centralnej i N partii grobu, pełniły funkcję darów grobowych a sam pochówek miał charakter cząstkowy i przypuszczalnie związany był z jakimiś bliżej nie rozpoznanymi praktykami o charakterze magicznym.

Cmentarzyska omawianej kultury zazwyczaj usytuowane są w pobliżu osad lub w pewnej od nich odległości. Dotychczas na st. 2 w Książnicach nie natrafiono na ślady obiektów osadowych KLW, a część tzw. znalezisk luźnych wskazuje raczej na obecność zniszczonych przez późniejsze osadnictwo obiektów sepulkralnych (fragm. pucharka doniczkowatego zdobiony motywem wiszących trójkątów (ryc. 20), trzy zachowane fragmentarycznie czarki gruszkowate, w tym jedna zdobiona ornamentem malowanych, ukośnych kresek na wylewie).

5. Chronologia cmentarzyska

Ze względu na brak datowania bezwzględnych grobów KLW ze st. 2 w Książnicach, pozycję chronologiczną cmentarzyska można określić jedynie w oparciu o przesłanki typologiczne, związane przede wszystkim ze znaleziskami naczyń ceramicznych oraz importowanych wyrobów miedzianych.

Jak wyżej wykazano, większość naczyń ceramicznych z grobów KLW ma swoje odpowiedniki wśród inwentarzy stanowisk datowanych na fazę IIIa KLW (m.in. st. Łañcut 10, st. w Kosinie, st.10 i 26 w Strzyżowie, st. 1C w Gródku Nadbużnym). Nadmienić jednak należy, iż niektóre formy nawiązują do znalezisk z fazy II (naczynie Ks-c/2/9/03 z grobu 4 KLW). Przypuszczalnie stanowią one jedynie reminiscencje form ceramicznych klasycznego okresu KLW i nie rzutują na chronologię całego zespołu.

Przedmioty wykonane z miedzi są jednym z cenniejszych datowników dla materiałów KLW. Ze względu na fakt, iż wyroby miedziane z Książnic, szczególnie topór typu Şiria oraz dłuto posiadają analogie wśród zabytków z terenu Niziny Węgierskiej i dorzecza Cisy, przyjmując ponadto możliwość tzw. długiego obiegu tego typu przedmiotów uznawanych za dobro dziedziczone i w efekcie tezauryzowane (Kruk, Milisaukas 1999, 96), można uważać je za bardzo ważne odnośniki do sytuacji kulturowej na południe od Karpat, w obrębie kręgu polgarskiego. Oba wyroby mogą być datowane na początek kultury bodrogereszturskiej, który na gruncie KLW odpowiada fazie IIIa.

Ozdoby miedziane z grobu 2 KLW, na podstawie analogii w sposobie wykonania i wyglądzie z zabytkami KLW ze st. Grodzisko 1 w Złotej, grobów 2 i 3 ze st. 26 w Strzyżowie,

z grobu 1 na st. 1A w Strzyżowie, z grobu IV i V ze st. 1C w Gródku Nadbużnym ze st. 3, grób 1, w Stefankowicach Kolonii oraz ze znaleziskami z cmentarzyska w Wyciążu, należy również datować na fazę IIIa KLW.

Reasumując, całość materiałów z cmentarzyska KLW, na st. 2 w Książnicach należy wiązać z fazą IIIa, której wyznacznikami na terenie Polski południowo-wschodniej, oprócz występowania charakterystycznych form naczyń (amfor gruszkowatych, pucharków doniczkowatych, naczyń wazowatych, szerokootworowych naczyń garnkowatych i esowatych), jest stopniowy zanik zwyczaju malowania białą farbą ścianek naczyń, przewaga surowca czekoladowego wśród inwentarzy krzemiennych oraz obecność wyrobów miedzianych w zespołach grobowych.

Na obszarze Polski południowo-wschodniej fazy tej odpowiadają zespoły typu Złotniki-Wyciąże oraz późna faza I KPL. Daty radiowęglowe pozyskane dla materiałów z fazy IIIa, przede wszystkim ze st. 26 w Strzyżowie, sytuują ją między 3800 BC a 3600 BC (Kadrow, Zakościelna 2000, 252–254).

Pozycję chronologiczną cmentarzyska z fazy IIIa KLW, w obrębie wielokulturowego stanowiska 2 w Książnicach, można rekonstruować m. in. w oparciu o wyniki obserwacji stratygraficznych w obrębie obiektów 8/2002, 9a/2002, 9/2003. Obiekt 8/2002 w cz. SW został uszkodzony przez obiekt 7/2002, będący jamą paleniskową – piecem użytym najprawdopodobniej przez ludność grupy krakowsko-sandomierskiej KCS. W przypadku obiektu 9a/2002, mamy do czynienia ze stratygrafią odwróconą, tzn. obiekt 9a/2002 znajdował się powyżej obiektu 9/2002 (niszy grobu kultury złockiej), ale na skutek znacznego obciążenia gruntu, obiekt 9a/2002 zapadł się częściowo (w partii S) do niszy grobu złockiego (ryc. 5), tak, że część materiałów KLW spoczywała w bezpośrednim sąsiedztwie zabytków złockich (do tego stopnia, że po podniesieniu czaszki szkieletu KLW ukazał się wylew misy złockiej). Obiekt 9/2003 od strony N został nieznacznie uszkodzony przez obiekt 11/2003 (który odsłonięto jedynie na poziomie stropu, w związku z czym w chwili obecnej nie można dokładnie ustalić jego przynależności kulturowej). Wszystkie obiekty wchodzące w układy stratygraficzne z grobami KLW reprezentują młodsze od KLW jednostki kulturowe.

W związku z powyższym, po dwóch sezonach badań archeologicznych, chronologię względną stanowiska 2 w Książnicach można rekonstruować w następujący sposób:

- etap I – okres funkcjonowania cmentarzyska KLW z fazy IIIa,
- etap II – okres funkcjonowania osady grupy małopolskiej KPL,
- etap III – okres funkcjonowania cmentarzyska KZ,
- etap IV – okres funkcjonowania cmentarzyska grupy krakowsko-sandomierskiej KCS,
- etap V – okres funkcjonowania osady KM z fazy wczesnomierzanowickiej,
- etap VI – ślad osadnictwa późnośredniowiecznego.

Cmentarzysko KLW na st. 2 w Książnicach, gm. Pacanów w świetle dotychczasowych badań jawi się jako jedno z ważniejszych stanowisk z początku fazy późnej KLW w Małopolsce. Na tle innych stanowisk KLW odznacza się bogactwem wyposażenia grobowego (szczególnie w przedmioty miedziane). Poza tym stanowisko to jest pierwszym rozpoznany cmentarzyskiem KLW na obszarze Garbu Pińczowskiego. Proponowana przez S. Kadrowa

i A. Zakościelną (Kadrow, Zakościelna 2000, 214; ryc. 17) rekonstrukcja procesów osiedlania się społeczności KLW w poszczególnych fazach jej rozwoju (faza I – zachodni Wołyń, pomiędzy rzekami Styr na zachodzie i Horyń na wschodzie, faza II – klasyczna zachodnia część Wyżyny Wołyńskiej, po rzekę Wieprz, Płaskowyż Nałęczowski, i południowo-wschodnią część Wyżyny Sandomiersko-Opatowskiej, faza III – wszystkie wymienione wcześniej regiony, dodatkowo Wyżyna Lubelska, Pogórze Rzeszowskie, na południu sięga po Dniestr, a na zachodzie po Wyżynę Miechowską) wyraźnie określa zachód i południowy zachód jako kierunek rozprzestrzeniania się omawianej kultury. Znaleźiska z Książnic w znaczący sposób uzupełniają przedstawiony powyżej schemat. Biorąc pod uwagę, że odległe o ok. 80 km na NE stanowisko KLW ze Złotej Sandomierskiej pochodzi z fazy II, a oddalone o ok. 70 km na SW stanowisko w Bro-nocicach datowane jest na fazę IIIb (schyłek rozwoju KLW), cmentarzysko KLW na st. 2 w Książnicach, datowane na fazę IIIa wyznacza bardzo ważny etap wędrówki ludności KLW z SE części Wyżyny Sandomiersko-Opatowskiej w kierunku Wyżyny Miechowskiej.

Podziękowania

Serdeczne podziękowania składam dr Annie Zakościelnej z Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie za pomoc w czasie prowadzenia badań terenowych jak również w fazie opracowywania materiałów. Dr Zakościelna wraz z mgr Elżbietą Trelą z Muzeum Archeologicznego w Krakowie wykonały określenia wyrobów krzemienych. Wstępnej analizy traseologicznej zabytków krzemienych z grobu 4 dokonała dr Natalia Skakun z Laboratorium Traseologicznego Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu.

Pragnę również serdecznie podziękować Państwu Mirosławie i Bogdanowi Siwcom z Pacanowa za wsparcie logistyczne i pomoc w kontaktach z władzami samorządowymi.